

HUMANIST

MAANDBLAD OVER HUMANISME, MENS EN WERELD

Maagdenvlies:
herstellen of niet?

Levenskunst
volgens Joep Dohmen

**Quarantaine
jeugdland**

Nacht (4)

Margi Geerlinks

in dit nummer

Emigreren

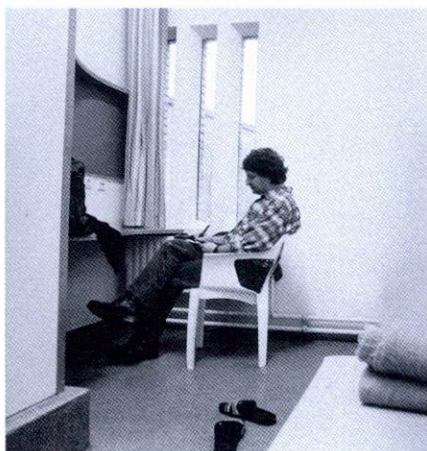
Binnenkort is dorpje Lent een stad, zoveel gaat er gebouwd worden. De kleine kwekers-gemeenschap wordt uit elkaar gerukt. Reportage.

PAGINA **4**

PAGINA **10**

Jeugdland

We behandelen jongeren teveel als een aparte soort, vindt hoogleraar Micha de Winter. Hij liet zich een week lang opsluiten in een jeugdgevangenis.

Wanschikkelijke natuur

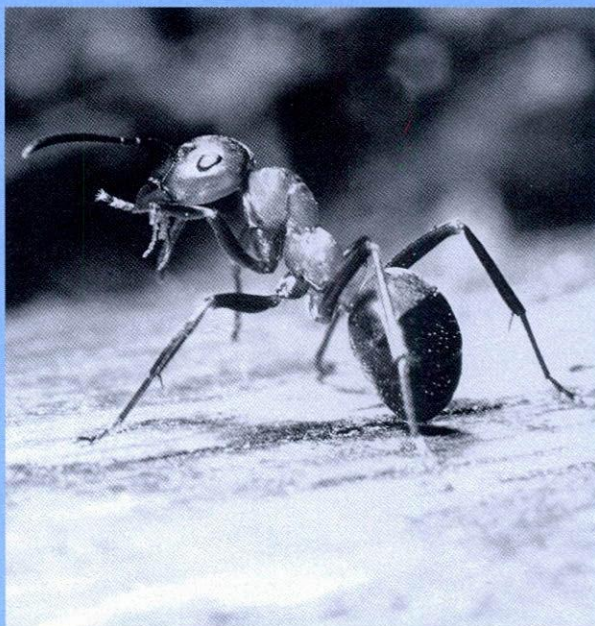
Nu we onze omgeving eindelijk in bedwang hebben, is 'wilde natuur' het ideaal. Een lesje natuurbeleving.

PAGINA **14**

PAGINA **22**

Bloed op het laken

In paniek benaderen een paar honderd meisjes per jaar hun arts met het verzoek om een maagdevlieshersteloperatie. Moeten artsen hieraan meewerken?

Een serieuze narcist

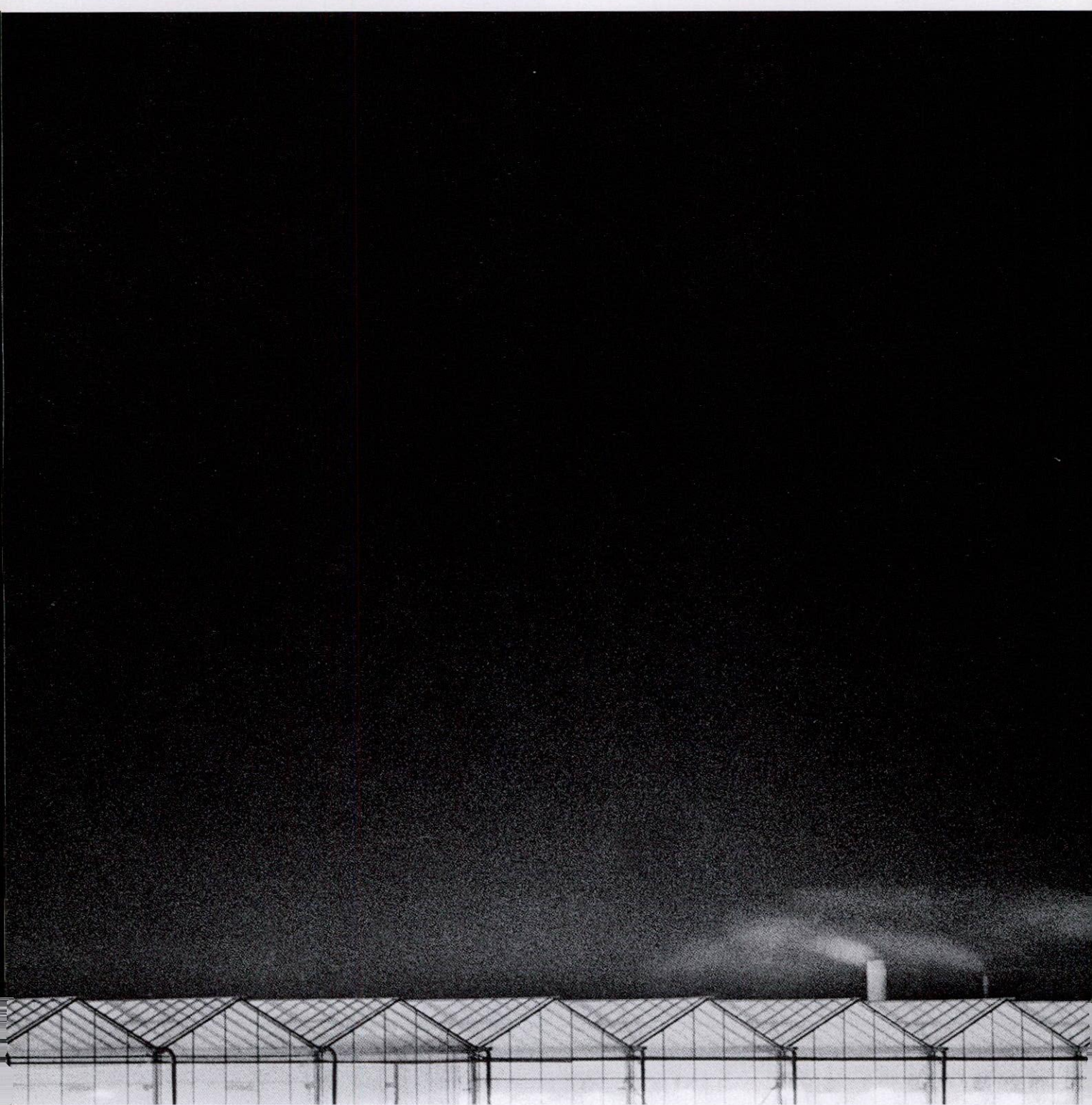
Hoe pak je jezelf zo aan dat je het goede leven leidt? Over die vraag zouden humanisten zich volgens Joep Dohmen eens moeten buigen. Wij moeten allen levenskunstenaars worden. 'Er is meer dan je plicht doen, rechtvaardig zijn en proberen het leed van anderen te verzachten!' Een gesprek.

PAGINA **18**

en verder

Margi Geerlinks	2
Denken & Doen	26
Serie: haat (4)	28
Nieuws	32
Colofon/Cryptogram	34

Emigreren

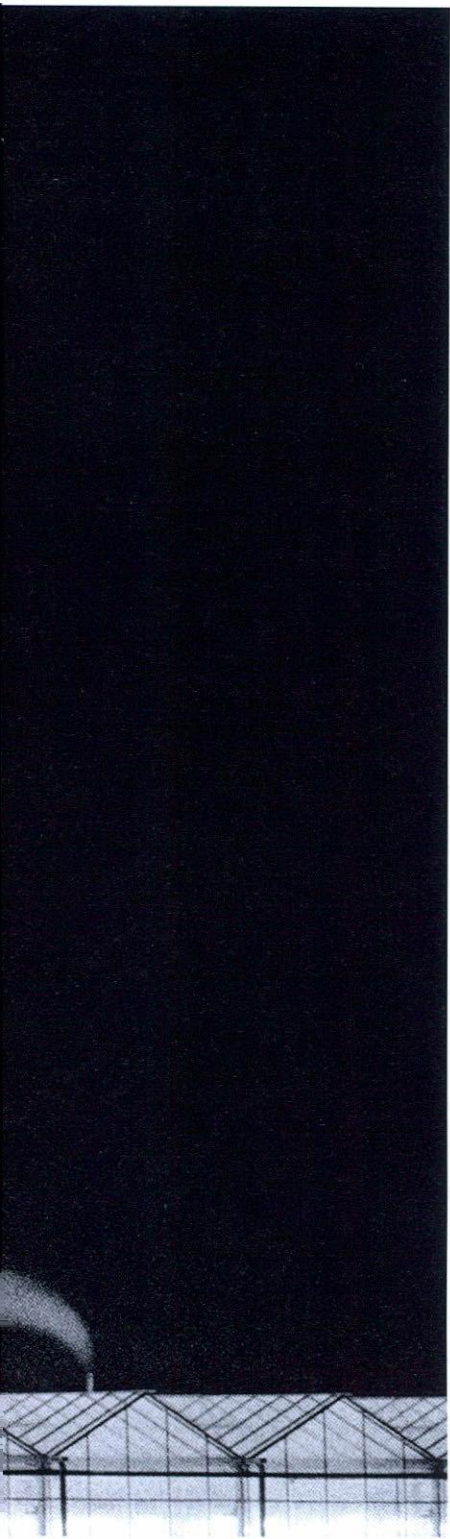

FOTO: S. NORBERT VOSKENS

Ruimte is schaars in
Nederland en nieuwe wij-
ken moeten dus centraal
worden gepland. Dat is het
idee achter Vinex-locaties.
Maar om zo'n groot
bouwproject te realiseren,
wordt vaak een kleine
gemeenschap uit elkaar
gerukt. Bericht uit kwe-
kersdorp Lent. **Peter Hanff**

n eigen dorp

Het onderkomen van een zwerver in een verlaten kas

In een Lentse kas ligt een dakloze te slapen op klaarlichte dag. Hier heerst rust. Geen druppende beregeningsinstallaties, brullende verwarmingsketels of een radio die de werkzaamheden in de kas veraangenaamt. Wel het geknerp van pot- en glaszerven onder schoenzolen. De bedrijfsruimte is meer dan een jaar geleden verlaten. Tientallen meters lange rijen potplantjes hebben het veld geruimd voor metershoge brand-

netels. En alles wat roesten kan, doet dat ook. Dat plaatje is tekenend voor het verval van Lent (ruim tweeduizend inwoners), voormalig potplantencentrum nummer één van Nederland. Het gros van de honderdtien, meest kleine, kwekers moet plaats maken voor 7200 woningen, duizenden vierkante meters kantoorruimte, winkelcentrum, NS-station en kabeltramhalte. En voor wat de planners de

komende jaren nog meer zullen bedenken voor de inrichting van de Nijmeegse Waalsprong. Dat hier een traditioneel agrarische samenleving door elkaar wordt geschud, spreekt bijna niemand ten stadhuize tegen. Maar het is een kwestie van algemeen belang versus individueel belang, zegt Constance Boogers, projectmanager Waalsprong van de gemeente Nijmegen. "Dankzij de Waalsprong kunnen we weer

woningen bouwen en een werkgelegenheidsterrein aanleggen. Dicht bij de Nijmeegse binnenstad en met goede aansluitingen op het openbaar vervoer." De gemeente Nijmegen weet zich daarbij geruggesteund door de Vierde Nota ruimtelijke ordening Extra (Vinex). Lent is centraal aangewezen als een van de locaties waar op grote schaal gebouwd mag worden. En daar is geen kruid tegen gewassen.

De kwekers probeerden de veranderingen nog wel tegen te houden. Op een vrijdagavond in 1995 houden ze een prikactie. Bij toerbeurt rijden vrachtwagens met een slakkegang over de Waalbrug, de flessehals in het wegennet ten noorden van Nijmegen. Geërgerde automobilisten krijgen een cactus en een pamflet ('Wij begrijpen dat deze actie u steekt, maar...'). Een autobestuurder zendt de attentie retour tegen het gezicht van een actievoerster.

Omdat de realisering van de Waalsprong door de actie niet noemenswaardig wordt vertraagd, stellen de kwekers hun ambities bij. Om zo gunstige mogelijke voorwaarden voor het op handen zijnde vertrek af te dwingen, zoeken ze hun heil in saamhorigheid. Maar om buurman, neef en/of concurrent te vertrouwen... Nee, dat blijkt teveel gevraagd. Nauwelijks is een schrijven met een oproep tot solidariteit door Lent verspreid, of het gonst er van de geruchten. 'De schrijvers van de brief hebben hun bedrijf bij de gemeente Nijmegen te koop aangeboden. Het is wie het eerst komt, die het eerst maalt. Dus als we niet snel naar de gemeente toestappen, worden we met een paar centen afgescheept', heet het.

"Altijd zijn ze bang dat de concurrenten met een beter resultaat uit de komen bus dan zichzelf", constateert kweker en voormalig veilingbestuurder Jan van Riet. "Het individualisme van deze tijd, denk ik." Wellicht is er ook onwetendheid in het spel. Om het uitkopen van kwekers in banen te geleiden, heeft de gemeente Nijmegen een meer dan behoorlijke zak geld tot haar beschikking. Zo verzekeren de onteigeningsdeskundigen althans. Maar elke kweker moet apart onderhandelen met de gemeente en om een mooi bedrag in de wacht te slepen, moet je goed gebekt zijn en niet te snel happen. Zo blijkt de vraag wie

Achterblijvers komen, zonder te verhuizen, in een stad te wonen. Lent wordt vier keer zo groot en zal door het leven gaan als Stadseiland Lent

zijn voordeel doet met het geld onderhevig aan een natuurwet: de sterken gaan door, de zwakken vallen af.

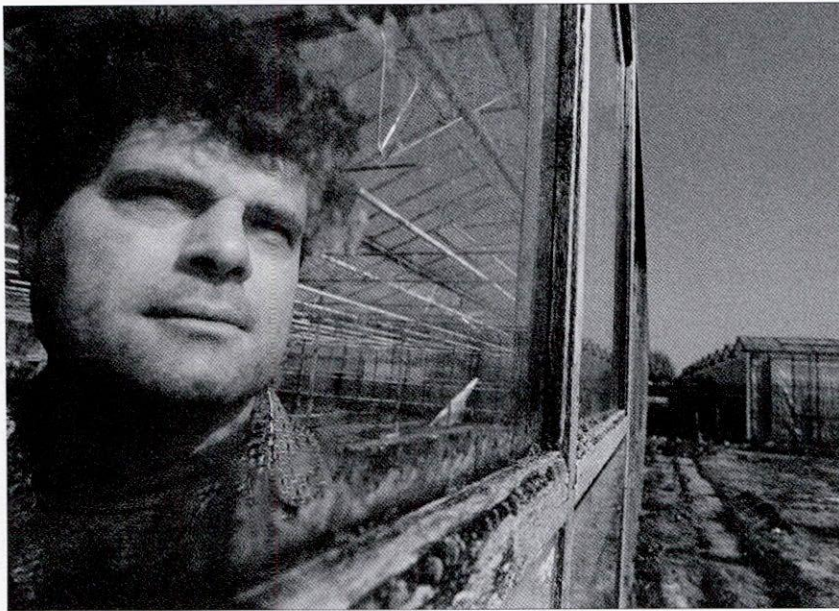
Gepokt en gemazeld als hij is in het bestuurlijke circuit, heeft Van Riet (59) zich onder de sterken geschaard. Hij moest als laatste in een deelproject worden uitgekocht en weet een "schitterend onderhandelingsresultaat" te boeken. Het geld van de gemeente Nijmegen heeft hij besteed aan een splinternieuw bedrijf in De Peel. Zijn 28-jarige zoon en opvolger Vincent zit goed. Van Riet: "Wat is er nou mooier dan met een nieuw bedrijf een start te maken met je opvolger?" Binnen een jaar wil hij ook een huis in De Peel kopen en definitief vertrekken uit Lent.

Stoppelbaard

Maar wee degenen die moeilijk afscheid kunnen nemen van hun geboortegrond, of wat minder bedreven zijn in het onderhandelingspel met de gemeente Nijmegen. Arnold Disveld (40) bijvoorbeeld heeft zijn kwekerij jaren geleden al verkocht aan de gemeente. Maar het is nog volstrekt onduidelijk wat hij gaat doen na 1 juni, de opleverdatum. Onder zijn zwarte krullebol prijkt een zorgelijk gezicht met stoppelbaard en wallen onder de ogen. Disveld slaapt slecht.

De laatste maanden is Disveld bezig met de geleidelijke afbraak van zijn kassencomplex. Ondertussen malen door zijn hoofd de verschillende opties en de bezwaren die daaraan

Tuinder Arnold Disveld

kleven. Een bestaande kwekerij in de buurt overnemen? Dan moet zich wel een gelegenheid daartoe voordoen. En dan is het de vraag of hij de financiering rond krijgt. Uitwijken naar De Peel? Disveld zou de buurt missen, zijn familie en het Lentse carnaval. Zijn kinderen wil hij trouwens ook liever niet met een verhuizing opzadelen. Een ander vak kiezen dan maar? "Je hebt tegenwoordig overal papieren voor nodig. Dan had ik vroeger op school toch wat minder moeten ouwehoeren."

Op een gure middag toont hij wat over is van zijn kwekerij. Kleine hoeveelheden planten nog, stapels tabletten, leidingen, goten en andere voorwerpen. Hij beweegt zich richting het al afgebroken gedeelte. Toonloos vertelt hij wat er aan materiaal kriskras op het terrein opgestapeld ligt. Waar de kas precies stond. Hoe vroeger het uitzicht was. "En dat daar..", Disveld wijst naar een houten bouwseltje waar de ketels en leidingen uitpuilen, "was de verwarmingsinstallatie van de achterbuurman. Maar die is nu weg." Achteraf vindt Disveld dat hij de gebeurtenissen te lang op hun beloop heeft gelaten. "Ik had meteen na de verkoop van mijn bedrijf de stekker eruit moeten trekken. Maar in mijn hoofd kon ik de schakelaar niet 'om' krijgen."

Stadseiland

Dat probleem doet zich voor bij meer kwekers, en niet alleen in Lent. Jan

van Riet heeft het afgelopen jaar busladingen Westlanders zien rondneuzen in De Peel. Ook zij moeten wijken voor de verstedelijking. Niet één waagde tot nu toe de overstap. "Die mensen hebben het er moeilijk mee om in een vreemde omgeving opnieuw te beginnen. Ik vond het ook niet makkelijk om een nieuwe start te maken. Mijn oudste dochter ligt in Lent begraven, die heeft hier nog rondgestapt. Dat raakt je verschrikkelijk. Mijn ouders liggen hier ook op de begraafplaats. Om dan huis en haard te verlaten, dat voelt als emigreren in eigen land", aldus Van Riet.

Tegelijkertijd stelt Van Riet vast dat hij niet zoveel te verliezen heeft door Lent te verlaten. De achterblijvers komen, zonder te verhuizen, in een stad te wonen. Lent wordt vier keer zo groot en zal door het leven gaan als Stadseiland Lent. Kronkelige zandpaadjes worden regelmatige, geasfalteerde wegen. Groen en glas maken plaats voor strakke woonwijken. "Daardoor wordt de gedachtegang in het dorp anders. De tolerantie voor een agrarisch bedrijf is nu al minder en dat zal alleen nog maar erger worden", voorziet Van Riet. De sociale structuur verandert nu al. Tuinierster Riet van der Sande (65) pendelde vroeger regelmatig tussen de kwekerij van haar broer Jan van Riet en haar eigen tuin. Sprong bij in drukke tijden, nam af en toe een wild plantje mee voor haar eigen hobby-

tuin. Dat verkeer is aanzienlijk minder geworden nu de kwekerij van broer Jan op een dikke zestig kilometer afstand huist.

"Iedereen in Lent had relaties met de kwekers", vertelt Van der Sande.

"Jongeren verdienden in de vakantie iets bij in de kas en de ouders wisten waar hun kinderen uithingen. Ineens zijn die zekerheden weg. Waar moeten de jongeren nu heen? Ik vergelijk het met Rusland, waar op zeker moment ook alle vanzelfsprekendheden wegvielen. Plotseling kon men niet meer terecht op de clubs, bibliotheken en cultuurpaleizen. Nu staan ze daar op de zwarte valutamarkt. Een vergelijkbare ontwikkeling kun je hier ook verwachten."

Asfalt

De teloorgang van het dorpsleven zet kwaad bloed bij Lentenaren die niet om de veranderingen gevraagd hebben. "Ze moeten zo nodig. Alles moet worden geasfalteerd. En alles.." - er klinkt afgrijzen door in Van der Sandes stem - "...moet zo *overzichtelijk* worden. Er blijft geen romantische plaats meer over."

De gemeente Nijmegen zag het sociale probleem ook wel en wilde zich inspannen voor de alternatieve glas-tuinbouwlocatie 'Bergerden', die de kwekers in staat had moeten stellen om dicht bij huis een nieuw bedrijf te starten. Maar in de ontwikkeling ervan is de klad gekomen, mede door de tegenwerking van een agrariër in het gebied. "Contractbreuk", roepen de Lentse kwekers in koor. "De gemeente Nijmegen heeft nagelaten om te zorgen voor het tijdige gereedkomen van het terrein, terwijl dat bij overeenkomst was vastgelegd."

"Nee", kaatst projectmanager Waalsprong Boogers de bal terug. "Wij willen Bergerden wel proberen te ontwikkelen, maar dan moeten de kwekers dat aangeven nadat ze hun

Kersverse woningen in Lent

bedrijf hebben verkocht.” Cactus- en vetplantkweker Willy van Kempen zou gebaat zijn bij een spoedige ontsluiting van Bergerden. Hij is de laatst overgebleven kweker op een stuk grond waar snel gebouwd zal worden. Zijn bedrijf heeft hij al verkocht aan de gemeente. Van Kempen is een energieke veertiger die het allemaal zichtbaar tot ‘hier’ zit.

Jarenlang hikte hij aan tegen de dreiging om te worden onteigend, dan wel met zijn bedrijf te worden verstikt door de oprukkende nieuwbouw. Hij baalt ervan dat hij al zeven jaar niet meer kan uitbreiden.

In Van Kempens kas is alles nog vol in bedrijf. Hier nog de geur van potplanten in combinatie met een broeierige warmte. Twee jongens zijn aan het werk, op de radio klinkt een nummer van Sting. Op de achtergrond, buiten, ontfermt een graafma-

chine zich over de laatste restjes van de kwekerij waar tot voor kort de dakloze huisde. Voor hem is er geen man overboord, want in Lent zullen de komende jaren nog genoeg schuurtjes, kassen of andere agrarische bouwwerken als tijdelijke slaappleaats beschikbaar komen. ■

‘Ze móeten zo nodig. Alles moet worden geasfalteerd. Alles moet zo overzichtelijk worden’

Vinex

Tien jaar geleden ging het Rijk van start met de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex). Uitgangspunt voor Vinex is de ‘compacte stad’: van de miljoen woningen die in de periode 1995-2015 zullen worden gebouwd, moeten er 635.000 komen in de door de rijksoverheid aangewezen gebieden vlakbij de grote steden. Dit om te verhinderen dat Nederland één huizenzee wordt.

Een van de grootste Vinex-wijken is Leidsche Rijn bij Utrecht (zo’n 60.000 inwoners), de kleinste is Vossenbelt bij Hengelo (3.000 woningen). Een Vinex-wijk bestaat voor zeven-tig procent uit marktwoningen en voor dertig procent uit sociale woningbouw. Omdat volgens de overheid projectontwikkelaars beter weten wat ‘woonconsumenten’ willen, investeren zij in de woningbouw. Gemeenten onderhandelen met projectontwikkelaars over de precieze inrichting van de gebieden.

MAG IK MEE?

HUIS & INTERIEUR

HUIS

30 MAART 17

Dagelijks geopend van 10:17 uur M

Urein
toegang Voor

Quarantaine jeugdland

Micha de Winter, hoogleraar kind- en jeugdstudies, liet zich een week lang opsluiten in een jeugdgevangenis. Daar vond hij bevestiging voor zijn stelling dat jongeren meer betrokken moeten worden bij maatschappelijke problemen.

Nu behandelen we ze teveel als een aparte soort.

Tanny Dobbelaar

“Waarom heb jij geen pieper”, vroegen de jongens in het begin. “Wij zijn toch heel gevaarlijk?” Maar de afspraak was dat ik niet anders behandeld zou worden dan deze jongens. Dus moest ik mijn gewone kleren inruilen voor een rijksonderbroek, een rijkshemd en een rijksspijkerbroek.”

Aan de vooravond van zijn oratie als bijzonder hoogleraar kind- en jeugdstudies vertelt Micha de Winter over zijn verblijf in een jeugdgevangenis. Om het pedagogische klimaat te verkennen, draaide hij een weekje mee in de dagelijkse routine van de inrichting: hij streek washandjes glad en pakte Delftsblauwe poppetjes in; draaide corvee; ging op cel als de anderen ook moesten; volgde scholing

en speelde eindeloos spelletjes tafeltennis. “De enige manier om je een beeld te vormen van wat er binnen gebeurt”, zegt De Winter.

Hij raakte onder de indruk van de gemaltraiteerde levens van deze jongens: levens vol misbruik, mishandeling, traumatische echtscheidingen en verslaving. Hun daden zijn eveneens indrukwekkend: berovingen met geweld, zedenmisdrijven, inbraken, dealen. Redenen genoeg om ze tijdelijk op te sluiten, zou je zo denken. Maar het staat voor De Winter vast dat tijdelijke verwijdering van jeugdige criminelen geen oplossing biedt. De cijfers geven hem gelijk: er is een recidive van zeventig tot tachtig procent.

Opmerkelijk genoeg beseffen de jongens zelf ook dat maatschappelijk iso-

lement geen oplossing is. Haarscherp observeren ze de gebreken in het justitiële jeugdbeleid. Zo tekende De Winter uit de mond van een zekere 'Peter' op, die 61 inbraken op zijn

zozeer sprake van een gebrek aan normen en waarden. Hij zoekt de verklaring voor problemen die jongeren veroorzaken liever in, wat hij noemt, 'de sociaal pedagogische

voorbereidend beroepsonderwijs - om met leeftijdgenoten te praten over een specifiek probleem. Die interviews vormen het materiaal voor brainstormsessies met jongeren en volwas-

'Hele gezinnen lopen mee in optochten tegen zinloos geweld en maken zich zorgen om de egocentrische opvoeding die andere ouders aan hun kinderen geven'

naam heeft staan: "Wat ik echt belachelijk vind, is dat je je ouders maar tien minuten per week mag bellen, terwijl die toch het belangrijkste zijn. Dat is zogenaamd omdat je dan beter aan jezelf kan werken. Nou, zo wordt het contact met thuis helemaal kapot gemaakt, dan is alles verbroken en ga je zo weer de goot in. (..) Als je hieruit komt en je bent van je familie vervreemd, dan ga je rechtstreeks naar de verdommenis. Ze zouden ons juist moeten helpen om het contact te verbeteren."

Jeugdland

Kinderen en jongeren komen steeds meer apart te staan van de rest van de samenleving, meent Micha de Winter. Ze worden opgevoed in een soort quarantaine, een jeugdland waarbij de nadruk ligt op hun individuele ontplooiing. Gaat dat om een of andere reden mis, dan laten we ze aan hun lot over of sluiten we ze op. Gevolg van die afscheiding is, dat er in het publieke domein heel weinig aandacht is voor kinderen en jongeren. "Wat mij dwars zit, is dat alleen uitwassen van jongeren, zoals criminaliteit en zinloos geweld, uitgebreid in beeld komen. Hele gezinnen lopen mee in de optochten tegen zinloos geweld en maken zich zorgen om de egocentrische opvoeding die andere ouders aan hun kinderen geven. Ook de politiek zoekt de oplossing in normen en waarden." Maar volgens De Winter is hier niet

infrastructuur'. "Je moet je beter afvragen hoe we met jongeren omgaan in onze maatschappij. Als je hele grote scholen bouwt met tweeduizend leerlingen, ben je dan verbaasd als er groepen jongeren binnenkomen van wie niemand weet wie het zijn? Of neem het buurtwerk - dat is volledig om zeep geholpen. Een beetje probleemwijk heeft één jongerenwerker op vijfhonderd à duizend jongeren. Dat kan toch niet? Dan is er sprake van een sociaal niemandsland. Jongeren hebben het zelfs over 'de jungle' als ze het over hun buurt hebben."

Vragenlijsten

Er wordt veel onderzoek gedaan naar jongeren. De Winter is daar niet altijd even enthousiast over. "Veel traditioneel onderzoek werkt met vragenlijsten. Dat heeft nadelen. Eén ervan is dat jongeren met achterstanden geen vragenlijsten invullen. Daardoor zijn ze systematisch ondervertegenwoordigd." Een tweede nadeel: er is geen dialoog. "Kijk, als je jongeren vraagt hoe ze hun buurt vinden, dan kan ik je het antwoord voorspellen. Negentig procent vindt: er is hier geen donder te beleven. Pas door gas en tegengas te geven, krijg je antwoorden waar je iets mee kunt." De Winter gebruikt een experimentele vorm van onderzoek die hij *peer research* noemt: hij traint jongeren van 14, 15 jaar - jongens en meisjes, allochtoon en autochtoon uit het

senen, zoals directeurs van scholen en beleidsmakers. In die sessies zoeken ze samen naar oplossingen voor het probleem.

Een van die onderzoeken ging bijvoorbeeld over de vraag of ouders verplicht een opvoedingscursus moeten volgen. "Over die vraag had iedereen zijn woordje gedaan, behalve de jongeren zelf. Hun inbreng was verrassend: de jongeren zeiden: 'Ouders krijgen overal de schuld van, terwijl de oorzaak van problemen vaak ergens anders ligt'. Er heerst een leegte op straat, en dan is het moeilijk opvoeden. Jongeren voelen zich in hun buurt niet veilig, niet welkom, niet nodig. Ze krijgen pas aandacht als ze rotzooi trappen. Zelf pleiten ze voor opvang in de buurt en voor minder grote scholen."

Een ander onderzoek betrof het multiculturele onderwijs. De Winter: "Wij praten over het multiculturele drama, zij vinden oplossingen om met elkaar om te gaan. Denk maar aan de taal die op het schoolplein wordt gebruikt, dat is een mengeling van Marokkaans, Surinaams en Nederlands, die voor buitenstaanders moeilijk is te verstaan. Je schrikt je trouwens kapot als je in die scholen komt. Het is een afgetrapte bende en heel massaal. De veranderingen die er plaats hebben gevonden zijn immens. In tien jaar tijd is een LTS met een witte arbeiderscultuur veranderd in een VBO waar zo'n vijftig talen worden gesproken."

Micha de Winter in zijn cel

Hij vervolgt: “Bij intellectuelen heerst de angst dat multicultureel onderwijs ontaardt in folklore. En dan komt de ideologie: ‘Wij moeten elkaar echt leren begrijpen, en dat houdt niet op bij het proeven van elkaars eten’. Dat getuigt van een volstrekt dédain voor het dagelijks leven. En wat zeggen de kinderen? Ze maakten een top 5 van oplossingen. Op 1 stond: we willen schoolreisjes naar het buitenland. Tùürlijk willen jullie schoolreisjes, is de eerste sceptische reactie. Maar vergeet niet, op witte middelbare scholen is het normaal om naar Rome en

over te vertellen.’ Als je dit resultaat legt naast wat er te berde wordt gebracht over de multiculturele samenleving, dan is dat heel zinvol.” Plotseling relativerend: “Overigens praten jongeren ook vaak onzin. Ze hebben heus niet altijd gelijk. Soms is het pure kolder. Maar hun perspectief en hun ambivalenties, die zijn interessant.”

Goedpraten

Ter illustratie vertelt hij een anecdote over twee van zijn maten in de gevangenis. Hij zat met twee Marokkaanse

Winter: “Het was alsof ik mezelf hoorde praten. Maar de jongens begonnen hard te lachen en zeiden: ‘In Nederland kun je doen wat je wil, want er is altijd wel iemand die het voor je goed praat’.” Peinzend: “In feite zeggen die jongens: geef grenzen aan. Jongeren hebben de meeste last van schuivende grenzen. Je zult raar opkijken, maar het zijn juist Marokkanen die vragen om meer blauw op straat. Ze zijn weliswaar vaker dader, maar ook vaker slachtoffer van criminaliteit en vechtpartijen. Jongeren praten elkaar

‘Als je scholen bouwt met tweeduizend leerlingen, ben je dan verbaasd dat er groepen jongeren binnenkomen van wie niemand weet wie het zijn?’

Londen te gaan. VBO-leerlingen krijgen die gelegenheid niet! Terwijl het heel zinvol zou zijn om naar Turkije en Marokko te gaan. Kinderen zeiden ook: ‘We willen weten hoe anderen leven en eten. Laten we naar een hindoe-tempel en naar een moskee. Haal volwassenen in de school om daar-

jongens naar een actualiteitenprogramma te kijken. Na beelden van relletjes in Slotervaart komt een advocaat aan het woord die het opneemt voor de stenen gooiende Marokkanen. Hij spreekt over jongeren in probleemwijken die jarenlang aan hun lot waren overgelaten. De

aan dat ze messen moeten dragen omdat het niet veilig is op straat. En ze hebben nog gelijk ook. Dat geeft ook aan dat het bouwen van buurthuizen niet voldoende is. Naast steun is er ook veiligheid nodig, anders lossen we de problemen niet op.”

Wanschikkelyke

Toen de natuur nog bedreigend was, genoot de Nederlander vooral van ordelijke tuinen.

Nu we onze omgeving tot vervelens toe in bedwang hebben, is 'wilde natuur' juist het ideaal.

Tuinarchitecte Trudi Woerdeman geeft een lesje natuurbeleving. **Régine Dugardyn**

Het uitzicht op het Rijndal vanaf de sterrenberg is imponerend. Op de helling liggen één rechthoekige en twee ronde vijvers in terrassen boven elkaar. Ze worden omsloten door een galerij van gesnoeide haagbeuken. In een van de waterpartijen staat een beeld van Pallas Athene. De Griekse godin kijkt uit over het Rijndal. In het verlengde

van de vijvers boort zich door het dal een kaarsrecht kanaal, omzoomd door lindelane. "Voor de zeventiende-eeuwse mens was dit landschapspark een schouwtoneel", vertelt Trudi Woerdeman, tuin- en landschapsarchitecte en kunsthistorica, over dit Amfitheater dat in 1657 werd aangelegd in het Duitse Kleef, vlakbij Nijmegen.

Het Amfitheater in Kleef is een van de weinige zeventiende-eeuwse tuinen die in onze contreien bewaard is gebleven. Maar de manier van denken die eraan ten grondslag ligt, door Woerdeman getypeerd als het 'lineaire verstandsdenken', bepaalt nog steeds in hoge mate het Nederlandse landschap. "De ontginning van de Beemster volgens een schaakbordpa-

natuur

FOTO'S: NORBERT VOSKENS

De sterrenberg in Kleef

troon, de ruilverkaveling, monocultuur en zelfs uitwassen als de bio-industrie zijn allemaal ingegeven door de gedachte dat de mens de kroon van de schepping is.”

In goede orde

Woerdeman woont en werkt in De Warande, een voormalige kleuterschool in het Gelderse Laag-Keppel.

In een tot bibliotheek omgebouwd klaslokaal heeft ze een indrukwekkende verzameling van boeken, reproducties, oude prenten en dia's ondergebracht. De hele collectie draait om tuinen, landschapsparken en natuurgebieden.

Om te illustreren hoe een zeventiende-eeuwer over de natuur dacht, leest Woerdeman voor uit het boek *Den*

Nederlandsen Hovenier (1669) van Jan van der Groen, tuinman van de Prinsen van Oranje: “Doch, om tot ons voornemen te komen (lusthoven aan te leggen), seggen wy, dat de natuur, die sich veeltijts wanschikkelijk vertoont, door de konst kan opgeschikt, opgepronkt, in goede orde, cierlijk en vermakelijk gemaakt worden.”

Woerdeman licht toe: “De natuur was voor Van der Groen en zijn tijdgenoten een wildernis die overwonnen en geordend moest worden. In hun natuurbewering werden zij diepgaand beïnvloed door de Italiaanse Renaissance. De Renaissance-mens bedacht voor het eerst dat hij zich de buitenwereld visueel kon toeëigenen. Hij vond het perspectief uit, ging landschappen schilderen en tuinen met rechte lanen en symmetrisch geordende water- en buxuspartijen aanleggen.”

Ruige grassen

Nederland mag dan zo ongeveer symbool staan voor het geordende landschap, sinds een jaar of tien komen er steeds meer eilandjes van ‘nieuwe wildernis’, zoals de Oostvaardersplassen en sommige uiterwaarden aan de grote rivieren. Een van die gebieden is de Millingerwaard bij de Waal-dorpen Millingen en Kekerdon. In de Millingerwaard wisselen ruige grassen, lage duinen en wilgen-oobossen elkaar af. Er grazen wat galloways, ruigharige runderen die het hele jaar door buiten kunnen zijn en in principe geen menselijke verzorging nodig hebben. In de oobossen moeten ook wilde konikspaanen rondlopen, maar die zijn vandaag niet te zien. Woerdeman: “Hier kan spontane natuurontwikkeling weer z’n gang gaan. Het landschap wordt niet beheerd op een bepaalde orchidee of op de veldsalie. Wilde runderen en paarden horen hier echt thuis. Zij zorgen voor natuurlijke begrazing en voorkomen zo dat dit gebied totaal dichtgroeit.”

Woerdeman voelt zich in de ‘nieuwe wildernis’ als een vis in het water. Ze meent: “Hier is de moderne mens weer aan toe, na alle overgecultiveerde landschappen. Maar begrijp me goed, ik wil niet terug naar de maagdelijke natuur uit de prehistorie waar de mensenhand totaal geen rol speelt. In de ongerepte natuur lopen roofdieren rond, in de Millingerwaard niet. Als een konikspaan of galloway gewond raakt, wordt hij niet opgezeld. Daarom speelt de mens voor wolf en maakt hij gewonde dieren af. Vlees en huid worden vervolgens aan natuurliehebbers verkocht en ‘met respect’ gegeten dan wel gebruikt.”

Zelf heeft zij bijvoorbeeld drie paar-dehuiden, die de vloeren van haar bibliotheek sieren.

Eerder dan als ware woeste grond functioneren de nieuwe natuurgebieden volgens Woerdeman als moderne stadsparken. Ze trekken veel bezoekers, omdat ze voorzien in een behoefte van stedelingen die door hun horloge, agenda en zaktelefoon geregeerd worden. In gebieden als de Millingerwaard kan de mens ontsnappen aan deze producten van het ‘lineaire verstandsdenken’.

Woerdeman: “Hier staat de mens niet meer aan de top van een zelfbedachte evolutionaire ladder. De mens kan zich hier even een bescheiden onderdeel van de natuur voelen. Dat gevoel kan iemand heel gelukkig maken.”

Zieleroesel

Het verschijnsel ‘nieuwe wildernis’ is nu ook weer niet zo heel nieuw. Al in de achttiende eeuw ontstond een tegenreactie op de natuurbewering waarin de mens zichzelf als heer en meester van zijn omgeving beschouwde. Landheren lieten parken aanleggen waarin het idyllische boerenland of de wildernis werden nagebootst. Zij lieten zich daarbij inspireren door schilders als Jacob van Ruysdael die op zijn doeken het eenvoudige leven op het platteland, de woeste heide of ruige berglandschappen verheerlijkte. Woerdeman: “Het ontwerp van die parken werd ingegeven door een enorm pleidooi voor het menselijk gevoel, dat niet zonder wilde natuur kon. Alle landgoederen die ooit symmetrische tuinen en rechte lanen hadden, werden tot een schilderachtig geheel omgebouwd. Soms werd de toegangslaan als statige entree gehandhaafd, maar vaak ook niet. Uit pure pastorale idylle liet men de koeien tot aan de voordeur grazen. De boerderij die altijd al op het landgoed stond, hoorde opeens bij het park.” De meeste landhuizen in ons land hebben nog steeds een landschapspark dat in de Romantiek werd aangelegd. Woerdeman noemt het gedichtenpark Beekhuizen bij Velp, aan de rand van de Veluwe. Het werd in 1790 door Baron Van Spaen voor het publiek opengesteld. Van Spaen maakte bij de aanleg zoveel mogelijk gebruik van bestaande elementen. Er

Millingerwaard

was bijvoorbeeld al een groot waterreservoir dat bij een papiermolen hoorde. Geïnspireerd door de Zwitserse Alpen liet de bereisde baron uit het reservoir een waterval van twaalf meter naar beneden klaten. “Er waren vrolijke en sombere stukken in het landschap. Met watervallen, bruggetjes en bomen gaf Van Spaen bepaalde accenten. Hij wilde de wandelaar in de gelegenheid stellen om zich in alle eenzaamheid terug te trekken. De wandelaar kon op een bankje van het uitzicht genieten of zich in speciaal gebouwde kluizenaarshutten terugtrekken. Het was de bedoeling dat zijn diepste zieleroesel-

‘Uit pure pastorale idylle liet men de koeien tot aan de voordeur grazen’

len naar boven kwamen. Om dit te stimuleren hingen overal gedichten.” Overigens zijn de Beekhuizense waterval en het bijbehorende theehuis verdwenen. Ook de gedichten hangen er al lang niet meer. Een kronkelend paadje tussen de hoge bomen leidt naar de plek waar vroeger een gedicht van de Fransman Jacques de Delille (1738-1813) hing. Onder begeleiding van de ruisende beek declameert Woerdeman:

*“Heb je het water, de weiden en de bossen gehoord?
De verheven welsprekendheid en de fluisterende stemmen?
Daar, waar de schilder zijn palet verrijkt
Waar inspiratie de dichter beroert
Waar vrede en vertroosting wordt gemaakt
Waar de gelukkige zijn herinneringen heeft en
de ongelukkige zijn tranen laat lopen.”*

Woerdemans stichting ‘De Warande’ organiseert themadagen over tuinkunst en natuurbeleving. Er zijn cursussen rond de thema’s ‘de wildernis overwonnen’ en ‘de wildernis geïdealiseerd’. Voor meer informatie: Trudi Woerdeman, telefoon 0314-382440, e-mail: Trudi.Woerdeman@dewarande.nl

Serieus

Hoe pak je jezelf zo aan dat je het goede leven leidt? Over die vraag zouden humanisten zich volgens dr. Joep Dohmen eens moeten buigen. Wij moeten allen levenskunstenaars worden. **Marjan Slob**

“Wat een rotvraag!”, zegt Joep Dohmen als ik hem vraag

hoe een levenskunstenaar zich gedraagt. “Zodra ik een antwoord geef, loop ik het risico dat ik ga zeggen hoe je moet genieten, en dat wil ik niet. Maar ik vind wel dat je moet proberen om op een of andere manier een zinvol leven te leiden. Ik heb een broertje dood aan types die zeggen: ‘Als mensen hun leven willen vergooien, laat ze dan!’ Dat vind ik een vervelende houding.”

Zodra je het gaat hebben over levenskunst in concrete situaties ben je eigenlijk al te laat, vindt Dohmen, docent filosofie aan de Universiteit voor Humanistiek. Onder druk zijn mensen namelijk geneigd om te doen wat ze altijd al doen. Levenskunst gaat er juist om dat je zo in het leven bent gaan staan dat je passend reageert op acute situaties. Je hebt een bepaalde kijk op het leven gecultiveerd, en die komt dan vanzelf tot uiting in je gedrag. Het kan best zijn dat je achteraf moet constateren dat je beslissing verkeerd is uitgepakt. Dohmen: “Je helpt een bedreigde conducteur en je krijgt zelf klappen. Je besloot van baan te ver-

ondertussen ongelukkig bent geworden, tja”...(grinnikt)... “jammer dan.”

De beslissing zelf doet er dus niet toe?

“Nee. Het resultaat is minder belangrijk dan de intentie. Een vrouw kan besluiten om toe te treden tot het klooster omdat ze denkt daar een bepaalde verdieping te vinden die de kwaliteit van haar leven verhoogt. Dat kan je zien als een vorm van levenskunst. Een andere vrouw zal juist het klooster in vluchten omdat ze bang is voor het leven en zich vastklampt aan de regelmaat die daar heerst. Geen staaltje van levenskunst, zou ik zeggen. Maar als buitenstaander zie je dat dus niet aan de handeling zelf af.”

Wat is genieten volgens Joep Dohmen?

Draait wat in zijn stoel. “Ik moet je bekennen, ik geniet niet zo heel makkelijk. Ook weer niet zo heel moeilijk hoor: ik hou van een pilsje, lekker eten, en de andere bekende geneugten des levens. Maar echt genieten gaat voor mij verder dan in de zon op een terrasje zitten met goed gezelschap. Echt genieten moet met een zekere

‘Zo gemakkelijk is genieten!’, schreeuwen de advertenties. Terwijl je op je klompen aanvoelt dat genieten niet makkelijk is.

Je hebt het ergens over het ‘laatmoderne onbehagen’ waar wij aan zouden lijden. Wat bedoel je daarmee?
“Allereerst: het is natuurlijk een prestatie van onze westerse cultuur dat niemand meer voor zijn brood hoeft te vechten. In feite kan ‘het grote genieten’ beginnen. Maar nu zijn er twee bedreigingen. Die van de mate-loosheid: het jezelf onbeheerst volproppen met voedsel, reizen, ervaringen. Minstens zo erg vind ik dat vaak al voor ons wordt ingevuld wat genieten is. ‘Zo gemakkelijk is genieten!’, schreeuwen de advertenties. Terwijl je op je klompen aanvoelt dat genieten niet makkelijk is. Heel vaak genieten we duidelijk *niet*. Je bent in de omstandigheid dat genieten aan de orde is, maar je bent in feite aan het gebruiken. Je *gebruikt* een glas wijn, je *gebruikt* je vrienden als afleiding, je hebt een half uurtje over dus je

narcisme

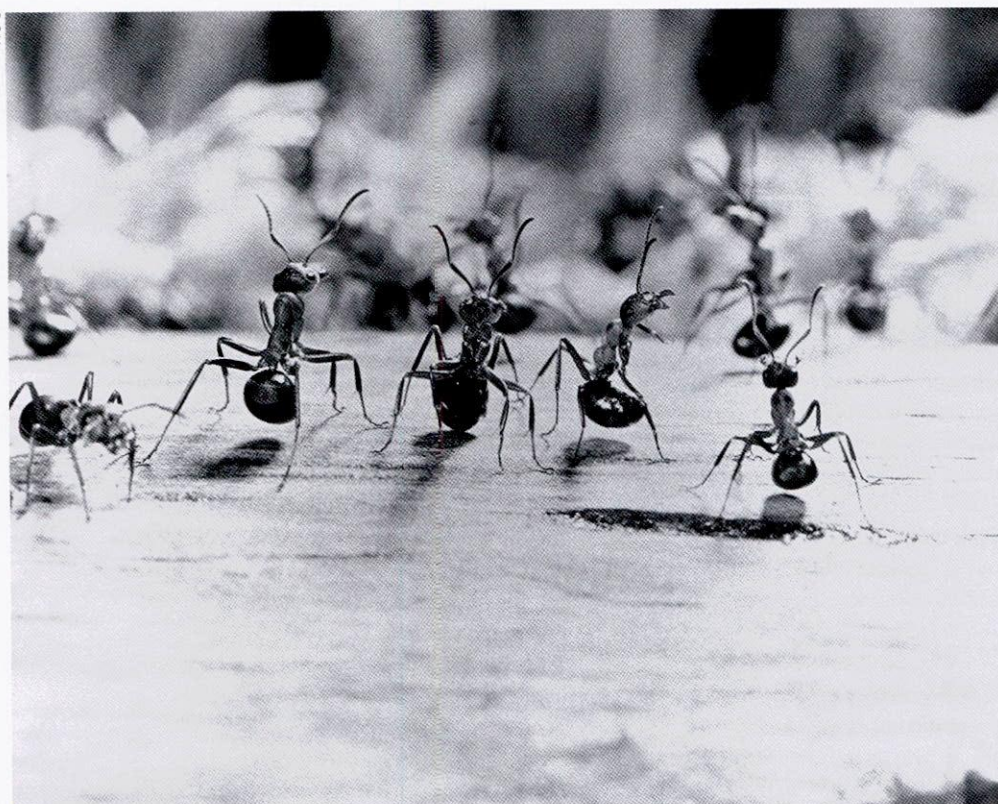
anderen maar je nieuwe collega's blijken vervelend. Of je bent je geld kwijtgeraakt door Nina Brink. Dat is jammer, maar dat wil niet zeggen dat je daarom als levenskunstenaar een prutser bent. Levenskunst draait niet per se om succes. Het draait eerder om zoiets als je eer bewaren en verantwoordelijk willen zijn voor wat je doet. Dus ook al maakt een bepaalde stap in je leven je ongelukkig, bijvoorbeeld omdat je er vrienden door verliest, dan nog kan je de goede beslissing hebben genomen - een beslissing in lijn met je eigen karakter en jouw visie op wat een goed leven is. Je hebt jezelf niet verraden. Dat je

stijl gebeuren. Het ware genot schuilt in de uitvoering. Pas zag ik op grootbeeldscherm hoe Kanu voor Arsenal een doelpunt maakte. Hij kreeg de bal in de diepte, maakte wel tien schijnbewegingen, speelde de keeper helemaal uit en - dat was het mooiste - deed vervolgens helemaal niets! Liet de bal simpel het doel inrollen! Dat was magnifiek. Buitengewoon stijlvol. Of neem een concert. Negen van de tien keer zit je je half te vervelen, maar opeens valt alles op z'n plek en ben je tot tranen toe geroerd. Daar gaat het natuurlijk om. Maar ik vind dat dat eigenlijk heel weinig voorkomt.”

gebruikt een boek. Je zou het glas wijn als glas wijn moeten appreciëren, maar het lukt je niet om in de juiste verhouding tot de dingen te staan. Dat levert een sterk onbehagen op.”

Het ligt misschien voor de hand om na deze constatering een cultuurpessimistisch verhaal af te steken over de individualisering die ons allemaal ongelukkig maakt. Maar dat soort conservatisme vindt Dohmen onzin. Tegelijk haat hij de onverschillige houding van liberalen. Dohmen: “Conservatieven willen voor je invullen wat het goede leven is. Liberalen

Mieren

"Er moet eind komen aan dat driftige rondrennen, zoals een grote groep mensen op goed geluk de huizen [van belangrijke mensen], het theater, het Forum langsgaat; ze steken hun neus in andermans zaken, met het air van mensen die altijd wat te doen hebben. Als je zo iemand bij het verlaten van zijn huis zou vragen: 'Waar ga je naartoe? Wat ben je van plan?', zal hij je antwoorden: 'Bij Hercules, dat weet ik niet, maar ik ga een paar mensen zien, ik ga iets doen.' Zonder vast plan zwerven ze rond, op zoek naar bezigheden, en ze doen niet wat ze zich hebben voorgenoemen, maar waar ze toevallig tegenaan zijn gelopen. Doelloos is hun tocht, het haalt niets uit, zoals mieren over boomstammen krioelen: ze krioelen tot in de hoogste top en vandaar omlaag, zonder dat het iets oplevert. De meeste mensen leven als deze dieren, en je zou in hun geval niet ten onrechte kunnen spreken van een rusteloze werkeloosheid."

Passage is uit de dialoog 'zielerust' in 'Dialogen', Lucius Annaeus Seneca. Ingeleid en vertaald door Tj. H. Janssen. Uitgeverij Boom: Amsterdam en Meppel, 1996.

zijn er eigenlijk niet in geïnteresseerd. Ze zeggen: 'Wij zijn ervoor om te zorgen dat je niet betutteld wordt door kerk of staat en zoek het verder vooral zelf uit'. Daartegenover wil ik mijn pleidooi voor levenskunst zetten. Ik denk dat ik daarmee een snaar raak, omdat veel mensen de ondraaglijke lichtheid van hun eigen bestaan in hun botten voelen."

Waarom is levenskunst nu juist een thema voor humanisten?

"Het humanisme kent vanouds vier stromingen. Je hebt de klassieke Bildung-lijn, waarbij het erom gaat

om via vorming het beste uit mensen te halen. Een mensenleven moet méér zijn dan geboren worden, leven, sterven; daar had Cicero het al over. Dan heb je de politieke lijn, die zich richt op de humanisering van de samenleving. Van meer recente datum is het humanisme als atheïstische levensbeschouwing. Nuttig toen het overwicht van de kerken enorm was, maar nu een overbodige onderneming, waar we wat mij betreft overheen zijn. En dan heb je een vierde lijn, die van de levenskunst, waarbij het er vooral om gaat een mooi, intens leven te leiden. Die lijn interesseert mij. En ik vind

dat die lijn nogal verwaarloosd is. Humanisten zijn over het algemeen erg moreel ingesteld, ze hebben hun mond vol over menswaardigheid. Dat is inderdaad één kant van het leven. Als je jezelf de vraag stelt: 'wat is er in mijn leven van belang', dan horen daar zeker normen en waarden bij. Maar er is meer dan je plicht doen, rechtvaardig zijn en proberen het leed van anderen te verzachten! Zolang het normen en waarden betreft, zijn humanisten niet liberaal; humanisten vullen die normen en waarden behoorlijk in. Maar zodra het over de inrichting van het eigen leven gaat - welke plek seks heeft in je leven, hoe je ouder wordt, hoe je met je tijd omgaat, hoe je geniet, kortom: over hoe je jezelf zo aanpakt dat je een goed leven leidt - dan geven de humanisten opeens niet thuis. Dat is kennelijk geen onderwerp van gesprek. Ik vind dat belangrijke thema's die humanisten op een schreeuwende manier laten liggen."

Jij wilt dat we ons minder druk maken om moraal en meer genieten?

"Er zal altijd een zekere spanning zijn tussen het mooie leven en het goede leven, tussen genieten en je plicht doen. Als je je pleziertjes altijd de doorslag laat geven, dan verlies je het goede in je leven en dan doe je dus niet aan levenskunst. Tegelijk verfoei ik die neiging van humanisten om schoonheid, seks en plezier bij voorbaat lager aan te slaan dan moraal. Humanisten zijn geïnteresseerd in principes, maar niet in stijl, en dus niet in 'heel de mens', zoals ze zelf zeggen. Terwijl de vorm van je leven volgens mij belangrijk is voor de kwaliteit van je leven."

Je wilt dat we narcisten worden.

"Ja, ik pleit voor een serieus narcisme. Wat dat betekent? Streven naar een authentiek leven. Jezelf trouw zijn. Hoe, dat kan ik uiteraard niet zeggen. Ieder moet zijn eigen leven zelf stileren, dat is juist de kunst. Je moet op een ernstige, diepe manier je eigen leven willen leiden. Veel mensen verwarren die cultuur

Ik verfoei die neiging van humanisten om schoonheid, seks en plezier bij voorbaat lager aan te slaan dan moraal

van het-jezelf-zijn met een soort plat narcisme. Neem nou... - hoe heet-ie ook alweer, die knuffel van *Big Brother* - ... Ruud! Veel mensen zeiden: 'Ruud is zover gekomen omdat hij volkomen zichzelf bleef'. En inderdaad: hij boerde, liet winden, greep in zijn kruis. Maar dat banale samenvallen met jezelf is volkomen oninteressant. Dan doe je publiekelijk alsof je alleen bent. In mensen die zeggen: 'ik ben gewoon mezelf' schuilen vaak de grootste conformisten. Ze hebben nauwelijks een eigen smaak, nauwelijks besef van waarom ze de ene impuls volgen en de andere laten passeren. Zo iemand doet me denken aan het personage van James Dean in *Rebel without a cause*. Hij lijkt een enorme rebel, maar in feite conformeert hij zich aan één regel die hij blind volgt: dwarsliggen. Hij gaat tekeer tegen zijn vader die, toegegeven, ook nogal vervelend is, maar in zijn handelen zit geen enkel besef van een positieve vrijheid. Ik zie in zijn personage niets waarachtigs, geen worsteling om te pakken te krijgen wat er op een of andere manier werkelijk toe doet."

Je hebt het over plannen, stileren. Is het niet juist ook een vorm van levenskunst om het toeval in je leven te aanvaarden?

"De rol van toeval in je leven is natuurlijk enorm. Onmaakbaarheid blijkt uit zoveel dingen! Het is niet zo dat je het profiel ontwerpt van de ideale liefdeskandidaat, wacht tot hij of zij voorbij komt en - kassa! Je komt iemand tegen op wie je valt, en je leven neemt een bepaalde wending. Juist temidden van al dat toeval is het van groot belang om te streven naar een zekere ordening, via een plan in je leven. Neem het voorbeeld van de Romeinse wijsgeer Seneca over mie-

ren die steeds maar over een boomstam heen en weer rennen. 'Zo mag je leven toch niet voorbijgaan', schrijft Seneca. Biologen weten inmiddels dat mieren goede redenen hebben om zo druk te doen, maar het is duidelijk waar Seneca op doelt: je bent enorm bezig, maar je komt nergens uit. Je doet wat je voor de voeten komt; je leven verloopt puur toevallig.

Ik vind dit een dwingend beeld. Te vaak gaat de tijd zomaar voorbij. De praktijk van levenskunst probeert een antwoord te geven op het verstrijken van de tijd. Je kunt toeval nooit uitschakelen, maar een ware levenskunstenaar bezint zich regelmatig over de koers die het leven neemt, omdat hij geen toevallig, maar een intens leven wil. Anders ben je zoals de mieren die maar wat heen en weer rennen."

Wat is het verschil tussen jouw levenskunst en zelfmanagement-boekjes die zeggen dat je je leven in eigen hand moet nemen?

"Je doelt op boekjes als: 'Maak je levensplan', waarbij je moet visualiseren wat je over een week, een maand, een jaar, vijf jaar bereikt wil hebben. Zodat we elkaar straks allemaal weer tegenkomen op een eiland onder een klapperboom!" Lacht hard: "Pas zag ik bij de Bruna een boekje waarbij je je eigen wensboom kon knutselen waarin je dan een minnares, een kind en een baan enzo kon hangen. Idioot! Maar er is natuurlijk wel een overeenkomst tussen levenskunst en dit soort boekjes, en dat is de overtuiging dat je je leven deels kunt sturen. We delen een zeker geloof in maakbaarheid. Alleen: die boekjes doen alsof alle mensen hetzelfde zijn: fris, vrolijk, gezond, 25 en rijk. Ze missen het aanzien des persoons. Het zijn eigenlijk een soort kookboeken - 'neem een ei en bak een beter leven'.

Mensen die zeggen: 'ik ben gewoon mezelf' zijn vaak de grootste conformisten

Ware levenskunst is ingewikkelder, meer doordacht. Ze gaat gepaard met oefening, engagement en experimenten die in jouw eigen leven aan de orde zijn.

Nog iets: die boekjes doen alsof we allemaal in de eerste plaats uit zijn op succes. Het is voor mij echter zeer de vraag of de levenskunstenaar naar succes streeft. Hij wil het goede leven leiden, en succes kan daarvan het resultaat zijn. Maar dat is niet waar het om gaat. Die boekjes zien één ding over het hoofd: lijden speelt ook een belangrijke rol in het leven. Puur lijden is natuurlijk niemands doel. Toch blijkt levenskunst vaak uit de manier waarop je het lijden niet ontkent, maar een plaats geeft in je leven."

Debat over levenskunst

Op 13 mei houdt Joep Dohmen een lezing over de noodzaak van levenskunst. 'Geluksprofessor' Ruut Veenhoven en Michel Kerkhof van Humanitas voorzien zijn lezing van commentaar, Marjan Slob leidt de daaropvolgende discussie met de zaal. Dit debat duurt van 10.30 uur tot 12.30 uur en gaat vooraf aan de Algemene Ledenvergadering van het Humanistisch Verbond, die om 13.30 uur begint. Op de ALV komen onder meer jaarverslag en jaarrekening 1999 aan de orde. De bijeenkomst is in Vergadercentrum APS, Zwarte Woud 2 te Utrecht. Bel voor meer informatie over de ALV: 020 - 5219000, vragen naar Loes Thewissen.

FOTO: PAUL ROMIJN

Bloed op het laken

In paniek benaderen een paar honderd meisjes per jaar, voornamelijk van Turkse en Marokkaanse afkomst, een arts met het verzoek een zogenaamde maagdenvlieshersteloperatie uit te voeren. Moeten Nederlandse hulpverleners en artsen hieraan meewerken? **Koen Hilberdink**

Voor veel islamitische vrouwen staat de eerste huwelijksnacht in het teken van het bloed. Met een rode vlek op het laken kunnen ze bewijzen dat ze geen andere man hebben gehad en rein zijn. In sommige families is het nog steeds de gewoonte dat de jonge echtgenote het bevlekte beddengoed aan haar moeder en tantes laat zien. Seks voor het huwelijk is niet toegestaan en de Sharia, de islamitische wetgeving, schrijft verbanning en lijfstraffen voor bij overtreding van dit gebod. In de praktijk worden die straffen zelden uitgevoerd, maar de ontdekking tijdens de eerste huwelijksnacht dat de bruid geen maagd is, kan leiden tot onmiddellijke echtscheiding.

Het verlies van maagdelijkheid is niet alleen een schande voor het meisje zelf, maar voor haar hele familie. Het is de taak van ouders religieuze waarden en normen over te dragen en een ontmaagde dochter is het bewijs dat ze daarin niet zijn geslaagd. Om gezichtsverlies te voorkomen doen ouders er alles aan het maagdenvlies van hun kind te beschermen. Ze waarschuwen voor jongens, raden af te sporten en wijzen op de gevaren van het gebruik van tampons.

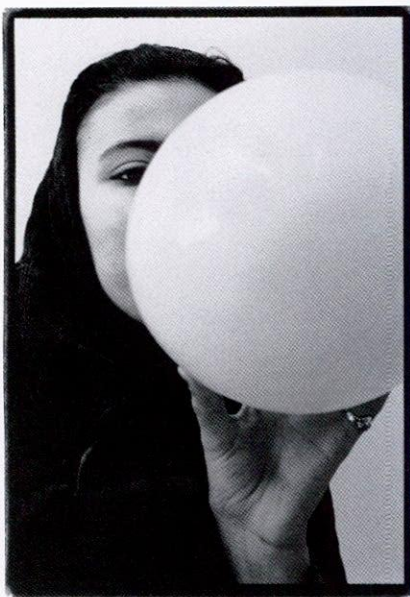
Maar de moslimmeisjes in Nederland leven in twee culturen. Op school hebben ze vriendinnen voor wie seksuele vrijheid de normaalste zaak van de wereld is. Als maagd

het huwelijk in gaan is voor hen eerder een brevet van onvermogen dan een bewijs van goed gedrag. De verleiding is groot en steeds vaker hebben moslimmeisjes voor het huwelijk hun eerste seksuele contact.

Sommigen krijgen met een eerste huwelijksnacht zonder bloed in het vooruitzicht ernstige psychische problemen. Ze zijn bang, depressief en soms plegen ze zelfmoord. In paniek benaderen zo'n vierhonderd meisjes per jaar, voornamelijk van Turkse en Marokkaanse afkomst, een arts met het verzoek een zogenaamde maagdenvlieshersteloperatie uit te voeren. Met een 'ander' maagdenvlies kunnen ze afstand nemen van hun gevoelens van bezoedeling en een nieuwe start maken. Het aantal moslimmeisjes dat de puberleeftijd bereikt, zal de komende tijd toenemen. De hulpvraag waarschijnlijk ook. Het ziekenfonds vergoedt deze operaties, zij het onder andere noemens: 'hymencorrectie' of 'vulvoplastiek'.

De hulpvraagsters zijn allochtoon, de hulpverleners in bijna alle gevallen autochtoon. Zij hebben in het verleden vaak gestreden voor seksuele vrijheid en seksegelijkheid en hebben het gevoel door mee te werken terug bij af te zijn. Maar de gevolgen bij niet helpen zijn dikwijls desastreus. Enkele personages die betrokken zijn bij dit intercultureel conflict, komen hier aan het woord.

Het moslimmeisje

Kenza is een Marokkaans meisje van negentien jaar. Haar ouders kwamen in de jaren zeventig naar Nederland, maar 'leven nog helemaal in de Marokkaanse cultuur'. Bij haar ging er 'iets mis' en zij meldde zich bij een arts voor een maagdenvlieshersteloperatie. Zij hoorde erover van een Marokkaanse vriendin:

"Toen ik zestien was, had ik een Marokkaanse vriend op wie ik tot over mijn oren verliefd was. Ik dacht dat ik met hem zou gaan trouwen, ik was er zó zeker van. We zijn toen ook met elkaar naar bed gegaan. Je moet weten dat Marokkaanse jongens tegenwoordig steeds meer willen, om niet onder te doen voor hun Nederlandse vrienden. Snel daarna was het uit. Nu ik binnenkort ga trouwen met een andere man, krijg ik er steeds meer spijt van en raak ik in paniek bij de gedachte dat mijn ouders ervan horen dat ik geen maagd meer ben. Ze zullen me niet begrijpen. Voor hen betekent verliefdheid een beetje aan elkaar zitten, maar niet echt wat doen. Ik ben bang voor hun reacties. Met mijn aanstaande man durf ik er ook niet over te praten."

De hulpverlener

Wies Obdeyn werkt als arts bij de Rutgers Stichting in Den Haag en Rotterdam. Regelmatig krijgt zij te maken met de vraag een maagdenvlies te herstellen. Zij woonde jaren in Noord-Afrika en kent de cultuur ('waarin het bloed zo'n belangrijke rol speelt') van dichtbij. Door haar lange afwezigheid kijkt zij met een zekere afstand naar de soms afwijzende reacties van Nederlandse hulpverleners.

stand wel aan het verdwijnen. Men reageert minder emotioneel dan tien jaar geleden.

In onze cultuur is de seksuele moraal nog maar net vrij geworden, waardoor velen overgevoelig zijn. Nog niet zo lang geleden was het niet meer maagd zijn ook in Nederland een taboe. Veel moslims kwamen ons land binnen op een moment dat wij ons aan het bevrijden waren, dat is hun pech geweest.

'Nog niet zo lang geleden was seks voor het huwelijk ook in Nederland taboe'

"Het is een reële hulpvraag en je moet dus helpen. Er is bij de vrouwen een gevoel van onrust en angst en het geeft opluchting als je vertelt dat zij vlak voor het huwelijk zonder problemen de ingreep kunnen krijgen. Je kunt dan ook rustiger praten over hun moeilijkheden en ze voorlichten over de risico's die ze lopen. Zwangerschap en aids bij voorbeeld. De Nederlandse hulpverlener heeft er vaak meer moeite mee dan de hulpvraagster, die gewoon geholpen wil worden. Er wordt vanuit het eigen perspectief geredeneerd, al is de weer-

Het is opvallend dat over de besnijdenis van jongetjes veel minder opwindend bestaat. Daarom is voor mij het argument voor sekse-ongelijkheid ook maar betrekkelijk. Bij besnijdenis gaat het om kinderen, die niet zelf kunnen beslissen over een aanslag op hun lichaam. Het is een agressieve ingreep waarvan de seksuologische gevolgen groter kunnen zijn dan bij een maagdenvlieshersteloperatie. Maar besnijdenis heeft te maken met de joodse cultuur die dicht bij ons staat en waarvan we vinden dat we er niet aan mogen komen."

De naam Kenza is op verzoek van de geïnterviewde gefingeerd

De ethicus

Odile Verhaar is filosofe en werkt samen met Sawitri Saharso als onderzoekster in het kader van het stimuleringsprogramma Ethiek en Beleid van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Zij publiceerde recent over maagdenvlieshersteloperaties in het tijdschrift *Migrantenstudies*. In haar artikel probeert zij de stap te zetten van morele argumenten naar beleid en aanknopingspunten te geven voor hulpverleners die een afweging moeten maken.

“Voor mij is de keuzethematiek belangrijk. Ik wil kanttekeningen plaatsen bij het idee dat meisjes met de rug tegen de muur staan en slachtoffer zijn van een bepaalde cultuur. Er moet in principe wel geholpen worden, maar niet vanuit het idee dat ze geen keuzemogelijkheid hebben. Zo willen ze niet alleen maagd blijven uit vrees voor sancties, maar ook omdat ze dat zelf willen. Bijvoorbeeld om hun familie niet te kwetsen of omdat ze deel wensen te blijven uitmaken van de gemeenschap. Ik pleit dus voor een kritische, individualistische benadering van een bepaalde culturele groep, waarin er niet automatisch wordt geopereerd. Je hoeft als hulpverlener dan ook minder concessies te doen aan de zogenaamde Nederlandse basiswaarden, zoals seksgeheimheid. De hulpverlener mag zich daaraan vasthouden, we hoeven niet te vervallen in een cultureel relativisme.

Door de individuele toetsing zit je ook meer op een lijn met een westerse praktijk als plastische chirurgie. Die wordt ook alleen maar vergoed in

De gynacoloog

Dr J. W. van de Slikke is gynaecoloog in Ziekenhuis De Heel in Zaandam, een stad die een grote Turkse populatie kent. De hulpvraag wordt in zijn ziekenhuis ook gesteld, al heeft hij er zelf nog nooit mee te maken gehad.

“De ingreep is eenvoudig. De arts maakt enkele dagen voor de huwelijksnacht door hechting een soort plooi in de vaginawand, dat scheurt bij penetratie. Je kunt inzake dit soort kwesties natuurlijk geen resolute standpunten innemen, maar zelf zou ik er liever niet aan meewerken. Het is misschien wel de gemakkelijkste weg. Beter is het de mythe van het maagdenvlies te ontzenuwen en de discussie aan te gaan. Strikt genomen bestaat het maagdenvlies niet en veel vrouwen hebben bij de eerste geslachtsgemeenschap dan ook geen bloeding. Door dat misverstand ontstaat al genoeg narigheid. Je

De arts maakt een plooi in de vaginawand dat bij penetratie scheurt

houdt door te helpen bovendien een cultuur in stand, waaraan minder gewenste aspecten vastzitten: de onvrijheid en ongelijkheid van de vrouw. In dramatische gevallen kun je echter wel eens wijken voor je principes.”

gevallen van hoge psychische nood, die bewezen moet worden in een gesprek. Door ook zo om te gaan met maagdenvlieshersteloperaties maak je ze gelijkwaardig aan een Nederlandse praktijk en haal je de ethnocentrische lading eruit.” ■

De moslim

Abdul Achmid van der Velden is woordvoerder van de Ahmadiyya Moslimgemeenschap in Den Haag. De moskee wordt bezocht door Turken, Marokkanen, Pakistani en Nederlanders. Van der Velden is tevens hoofdredacteur van *Al-Islam*, een islamitisch tijdschrift, en vertaalt veel islamitische teksten in het Nederlands.

“Het feit dat er iets hersteld moet worden duidt erop dat men ergens de fout is ingegaan. Had men dat niet kunnen voorkomen? Ik wijs maar weer op de leer van de Koran die zuiverheid en reinheid en geen contacten voor het huwelijk voorschrijft. Als je je daar aan houdt, heb je die problemen niet. De discussie is dan ook niet nodig. Bij ons is het daarom geen probleem, iedereen houdt zich aan de regels. Als het wel gebeurt, geven wij geen advies, want dan zouden we het gaan institutionaliseren. Een vrouw moet zich verre houden van contacten

voor het huwelijk. Omdat een misstap bij haar fysiek aantoonbaar is, moet zij extra voorzichtig zijn. Bij ons vindt de controle echter niet plaats, want dat schrijft de Koran niet voor. Dat lijkt mij eerder een lokaal gebruik.”

Twée eenzame mannen op leeftijd zijn tot elkaar veroordeeld in een lege wereld. Heinz Bösel's leven bestaat uit het testen van schnitzels in plattelands-restaurants. Hij walgt van de wereld. Zijn boosaardige grappen moeten voortdurend de armzaligheid van de menselijke aard bewijzen. Kurtie Fellner is hygiënecontroleur met een drang naar het hogere. Hij heeft altijd een goed humeur en is erg goed in het spel Trivial Pursuit. Aanvankelijk kunnen ze elkaar nauwelijks verdragen maar uiteindelijk, mede dankzij een heftige gebeurtenis, worden ze vrienden.

'In Dachau is geen gebruik gemaakt van gas'. Dat staat op de bordjes in het voormalige Nazi-concentratiekamp. Volgens Martin, een overlevende uit het kamp, klopt dat niet. Hij verhaalt over doodskreten in gaskamers en zegt thuis foto's te hebben van de lijken, genomen door de bevrijders. Drie jonge toeristen zijn geïntrigeerd door Martin, maar als zij de volgende dag terugkeren zien ze -geschokt- dat hij geld vraagt voor zijn visitekaartje en om zich te laten fotograferen. Trachtend de waarheid te vinden zoeken ze hem thuis op. Wat is de waarde van het geheugen en hoe komen 'historische waarheden' tot stand?

Mannenvriendschap

Tragikomedie *India* wordt van **2 tot en met 20 mei** opgevoerd in het Trust Theater in Amsterdam. Tijd: 20.00 uur. Informatie of reserveren: 020-5205320.

De Man die in Dachau bleef

Documentaire van de debuterende Israëlische filmmaker Ra'anan Alexandrowicz, beloond met de prijs voor de beste documentaire op het Jeruzalem Film Festival 1999. Uitgezonden door Human op **3 mei** op Ned. 1 om 22.42-23.31 uur en herhaald op **6 mei** op Ned. 1 om 10.08-10.57 uur.

Een leven weerspiegeld

Kors van Bennekom maakte een documentaire in foto's van zijn leven

met Ine van der Schaaf. *Ine Weerspiegeld* geeft een ontroerend beeld van haar transformatie van jonge meid naar oma. De expositie is te zien van **7 mei tot en met 18 juni**. Plaats: Elleboogkerk, Amersfoort. Informatie: 033-4640554.

Vergast

De film *Kurt Gerrons Karussel* is van **4 tot en met 11 mei** te zien in het Filmmuseum in Amsterdam. In dezelfde maand is ook een aantal films van Kurt Gerron te zien. Informatie: 020-5891400

De stille tocht voorbij

Dagelijks zijn er berichten te lezen over mensen die het slachtoffer zijn geworden van geweld. Is Nederland een ge-

vaarlijk land? En, hoe krijgen burgers het gevoel van veiligheid terug? **8 mei** is er een debat over dit onderwerp, georganiseerd door het Humanistisch Verbond, de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) en Landelijk overleg van organisaties tegen geweld. Plaats: De Rode Hoed. Tijd: 20.00 uur. Toegang: vrij. Reserveren: 020-6385606. Informatie: 020-5219000

Levenskunst

Een interview met Joep Dohmen over 'levenskunst' vindt u in deze Humanist, maar als u nog meer van hem wilt weten, luister dan **8 mei** naar Kwartier Humanisme. **15 mei** is er een uitzending over 'het gat in het middenveld': een verslag van het debat in de Rode Hoed, georganiseerd door de Humanistische alliantie. Samenstelling:

Theaterfotograaf Van Bennekom leerde de *Waarheid*-verslaggeefster Ine van der Schaaf kennen toen hij twintig was en zij achttien. Zo'n vijfenveertig jaar volgde hij haar op de voet. Zijn foto's getuigen van de grenzeloze liefde die hij voelt voor deze vrouw, maar geven ook een duidelijk beeld van de tijd en een leefstijl.

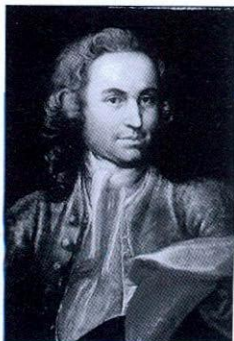

Om zijn leven te redden regisseerde de joodse Kurt Gerron in 1944 de nazi-propagandafilm *Theresienstadt*, beter bekend onder de cynische titel: *Der Führer schenkt den Juden eine Stadt*. De nazi's hielden zich niet aan hun woord: direct na de opnames werd Gerron naar Auschwitz gedeporteerd en vergast. *Kurt Gerrons Karussel* toont het leven van de entertainer en theaterdirecteur van de Hollandse Schouwburg, aan de hand van interviews met ex- kampgevangenen, collega's, gedeelten uit zijn films en geluidsfragmenten, waarop hij liedjes uit de jaren dertig zingt.

DENKEN & DOEN

Activiteiten in mei

Kamermuziek, cantates, orgelstukken, passies en suites; het programma biedt een overzicht van historisch belangwekkende uitvoeringen van zijn werk. Het beeldmateriaal is afkomstig uit internationale tv- en filmarchieven en omvat naast klassieke vertolkingen ook jazz- en rockbewerkingen en verfilmingen, van Pablo Casals tot Procol Harum, van Glenn Gould tot Jan Svanckmeier.

Bert Boelaars, 17.45-18.00 uur, Radio 5 (1008 AM).

Bach

Ter gelegenheid van het 250ste sterfjaar van Johann Sebastian Bach presenteert het Filmmuseum van 11 tot en met 28 mei bijzondere muziekfilms uit de periode 1930-1980. Informatie: 020-5891400 of www.filmmuseum.nl.

Heksennacht

Vrijdag 19 mei, tijdens de heksennacht, eisen 'vrouwen de straat terug'. In Groningen, Utrecht en Rotterdam worden vanaf 18.30 demonstraties gehouden tegen geweld gericht op vrouwen. Wilt u meelopen? Informeer bij het Vrouwenhuis in een van de drie steden of raadpleeg:

<http://www.gurpages.com/activism/heksennacht>.

Beeld voor beeld

Hoe verbeelden hedendaagse documentairemakers de veranderende wereld waarin wij leven? Dat is de kernvraag in het documentairefestival *Beeld voor beeld*, gehouden van 24 tot en met 28 mei in het Tropeninstituut Theater in Amsterdam.

Dit is Nederland toch?

Een militair regime neemt 26 mei de macht over in Nederland en theatergroep Amnesty International Purmerend slaat daarom op de vlucht. Een snelle voorstelling die ondertussen aanzet tot nadenken over vluchtelingen. Na de pauze wordt de zaal uitgedaagd

de discussie aan te gaan over hoe te leven met 'vreemden'. Plaats: theater Het pakhuys in Hoorn. Tijd: 20.00 uur. Toegang: f12,50/f10,-. Informatie: 0229-239013.

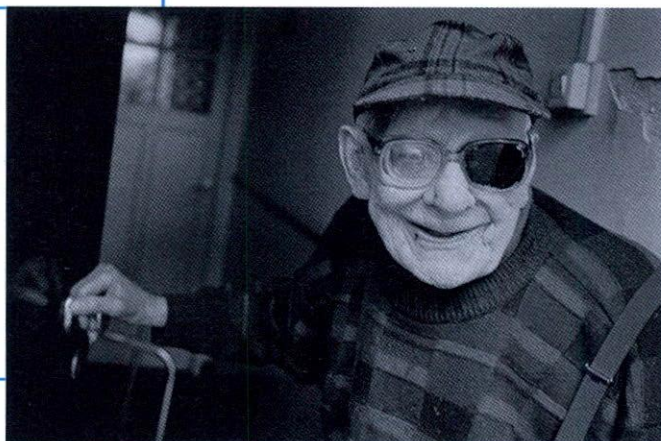
Homo/Lesbisch weekend

De Homo/Lesbische Werkgroep organiseert voor de 42ste keer van 26 tot en met 28 mei een weekend, samen met het Humanistisch Verbond en Odyssee Maatschappelijke Ontwikkeling. Er is plaats voor tachtig deelnemers die zich in kunnen schrijven voor workshops als: dansen met stijl, fe-male (theater) en leren van je eigen symbolen. Informatie: 043-3525793.

Sluitingsdatum meinummer: 15 mei

Dichtgespijkerd is de documentaire waar het festival mee opent. De meeste oude huizen uit het sociale woningbestand in Amsterdam zijn opgeknapt of hebben plaatsgemaakt voor nieuwbouw. De filmmaker volgde een jaar lang de bewoners van een van de zeven panden (28 etages) aan het Flevopark in Amsterdam-Oost die op de lijst stonden om gesloopt te worden. Wat doet dit met de bewoners? Deze documentaire toont in een aantal zeer persoonlijke portretten de menselijke kant van stadsvernieuwing.

televisie

informatie

radio

gezocht

expositie

activiteit

lezing

humanistisch verbond

Toeslaan op het juiste moment

In de laatste aflevering van een korte serie over haatgevoelens het verhaal van Danny. Danny (22) pleegde een moord met voorbedachte rade. Een verhaal uit de gevangenis.

Huib Afman

"Tussen mijn tiende en mijn veertiende ben ik seksueel misbruikt door een jongen uit de buurt. Toen het begon was hij 21. Ik ontmoette hem op de kermis in Heerlen. Hij verdiende daar wat extra geld in de tent van de botsautootjes. Voor hem was het seizoenwerk. Hij woonde zelf ook in Heerlen en had daar een vaste baan; hij trok dus niet verder met de kermis. In het begin gebeurde er niet zo veel. Hij sprak me een paar keer aan en ik mocht gratis in de botsautootjes. Maar van het één kwam het ander. Omdat hij bij mij in de buurt woonde, was het gemakkelijk voor hem om

me buiten de kermis om te ontmoeten. Dat gebeurde ook. Zodoende is het seksueel misbruik begonnen. Eerst bij hem thuis, later ook bij mij thuis, als mijn ouders er niet waren. In het begin gebeurde het geregeld, vaak meerdere malen per week. Toen ik veertien was, hield het plotseling op. Waarschijnlijk was ik qua leeftijd niet meer interessant voor hem en zag hij ook dat ik een eigen leven wilde leiden."

"Vanaf de allereerste keer dat hij seks met mij had, haatte ik die jongen. Waarom? Omdat het moest en omdat ik het toeliet. Ik kon niets tegen hem

beginnen. Hij was twee keer zo oud als ik. Hij had een fors postuur en ik was maar een klein opdondertje. Daar maakte hij misbruik van. Hij zette me ook onder druk. Ik mocht het aan niemand vertellen, anders zou hij me in elkaar slaan. Eén keer heb ik bijna m'n mond voorbij gepraat en toen heeft hij mij inderdaad een paar klappen gegeven. Mijn haat groeide met de dag en eigenlijk heb ik vanaf het allereerste begin tegen mezelf gezegd: 'Als ik volwassen ben, pak ik hem terug'."

"Toen ik elf was ben ik aan vechtsport gaan doen. Voor mij was dat

een manier om m'n agressie te kunnen uiten, waardoor ik die haat een plek kon geven. Daarnaast heeft altijd door m'n hoofd gespeeld: als ik nu flink doortrain met die vechtsport, dan kan ik hem later terugpakken. Zo is het uiteindelijk ook gebeurd."

"Doordat hij mij afhankelijk maakte, sloopte hij langzaam mijn zelfvertrouwen. Eerst gaf hij me nog cadeautjes als goedmakertje. Later begon hij te dreigen. Als ik een vriendinnetje kreeg, dan zou hij daar ook wel even naar toe gaan. Op die manier maakte hij ook nog eens mijn hele sociale leven kapot. Toen ik eenmaal in mijn puberteit zat, was ik behoorlijk onhanteerbaar. Vechtsport alleen was niet voldoende. Iedereen in mijn

omgeving deed het in mijn ogen verkeerd. Ouders, vrienden, docenten op school. Het maakte niets uit. Ik zocht ruzies op en begon met winkeldiefstalletjes. Niemand kon mijn gedrag plaatsen, maar zelf besepte ik wel dat het te maken had met wat die jongen mij had aangedaan. Ik kon mijn haatgevoelens alleen nog niet op de juiste manier uiten. Dat wil zeggen: naar hem toe. Daar had ik blijkbaar tijd voor nodig."

"Tot mijn negentiende heb ik hem voortdurend in de gaten gehouden. In feite was ik bezig om het moment in te schatten waarop ik kon toeslaan en mijn haat direct op hem af kon reageren. Hij had mijn hele leven verwoest en ik trok het niet om de rest van

mijn leven met die haatgevoelens rond te blijven lopen. Natuurlijk had ik aangifte kunnen doen, maar dat was niet afdoende. Dat was te gemakkelijk. Dan zou hij hooguit een half jaar detentie krijgen. En daarna zou hij weer gewoon zijn gang kunnen gaan. Uiteindelijk heb ik hem opgebeld en een afspraak met hem gemaakt. Ik wilde weten waarom hij mij destijds seksueel misbruikt had. Dat was de vraag waarop ik antwoord wilde hebben. In het voorjaar van 1997 heb ik hem gewurgd. Toen was het inderdaad over. Ik voelde me leeg en opgeruimd. Er viel iets van me af. Hij bestond niet meer en daarmee bestond ook mijn haat niet meer. Voor het eerst in al die tijd voelde ik rust. Daarom heb ik het ook gedaan. Om rust te vinden en om niet mijn hele leven achtervolgd te worden door haat."

ingezonden mededelingen

Nalaten is iets heel anders dan nalatigheid

Bij een overlijden moet er snel heel veel geregeld worden. Dat gaat veel gemakkelijker als u zelf al maatregelen heeft genomen. Maar veel mensen vinden het moeilijk of onaangenaam om zulke maatregelen te treffen.

Het Steunfonds Humanisme heeft betrouwbare, ervaren mensen die u kunnen helpen. Als uw executeur- testamentair bespreken ze met u hoe uw laatste wil er uit moet komen te zien. En uiteindelijk dragen ze ook nog zorg voor punctuele uitvoering.

Het Steunfonds Humanisme is opgericht door het Humanistisch Verbond. Het Humanistisch Verbond strijdt voor een humane, tolerante samenleving. Vraag gerust meer informatie, telefonisch op nummer (020) 521 90 00 of met de onderstaande bon.

STEUNFONDS
Humanisme

JA ik wil meer informatie over een executeur-testamentair van het Steunfonds Humanisme.

naam v / m

adres

pc / plaats

telefoon

H

Stuur deze bon in een envelop zonder postzegel naar:
Steunfonds Humanisme, Antwoordnummer 10938, 1000 RA Amsterdam

"Mijn haat toentertijd heeft me zeker naar een oplossing gebracht. Ik wilde een eind maken aan het onstuimige leventje dat ik toen had. Alles ging verkeerd. Als ik niet toegegeven had aan die gevoelens van haat, dan was het nog meer bergafwaarts gegaan. Haat is destijds ook mijn enige drijfveer geweest. Dat beseft ik pas achteraf. Uit zelfbescherming heb ik uiteindelijk toegegeven aan die gevoelens."

"Haat is zo'n groots woord. Per situatie verschilt de aard van de haat. Ik heb mijn ex-vriendin ook gehaat toen ze het uitmaakte. Toch was dat anders. Die haatgevoelens verdwenen op den duur. Maar als iemand je leven daadwerkelijk kapot maakt, gaat er bij mij een knop om."

"Ik heb vier jaar cel gekregen met TBS. Mijn gevangenisstraf zit er bijna op. Spijt heb ik nog steeds niet. Ik heb rust gevonden. Dankzij mijn haat kan ik nu pas echt beginnen met leven."

De naam van Danny in gefingeerd, evenals de plaatsnaam Heerlen.

Kom naar de HUMANISTISCHE ZOMERSCHOOL

Een midweek lang kunt u van gedachten wisselen over thema's die van verschillende kanten worden belicht. Het Humanistisch Verbond organiseert deze cursussen in samenwerking met de Internationale School voor Wijsbegeerte. Ze vinden plaats in het conferentiecentrum de Queeste te Leusden

Programma:

26-30 juni: 'identiteit en diversiteit'

Doel van deze zomerweek is een beter onderling begrip van andere levensbeschouwingen. Op een heel concreet niveau komen belangrijke momenten in een levensloop aan de orde: geboorte, opvoeding, relatieviering, werk en dood.

24-28 juli: 'Het lichaam'

Een 'verkenning van de verschillende noties en ideeën van 'het lichaam', zoals ze in de filosofie naar voren zijn gekomen. Thema's: lichaam en geest, lichaam en zorg, lichaam en intimiteit, lichaam en spiritualiteit, en lichaam en expressie.

7-11 augustus: 'Levenskunst en verantwoordelijkheid'

De kunst goed te leven staat soms op gespannen voet met wat wij allemaal 'moeten' doen. Filosoof Jan Flameling begeleidt deelnemers bij een nadere bezinning op die spanning: het gedachten-goed van filosofen als Sartre, De Beauvoir, Foucault, Levinas en Irigaray komt aan bod.

De kosten bedragen f600,- voor mensen die als vrijwilliger actief zijn en f750,- voor HV-leden en f840,- voor overige deelnemers. Wilt u de folder ontvangen, bel dan: 020-5219000

Kan werken met mensen

menselijker?

*Ja, met de opleiding Psychosociaal Werk -
Coaching & Counseling.*

BEGIN BIJ JEZELF, schrijf nu in en start september 2000. Deze opleiding van het Europees Instituut is afgestemd op gezondheidszorg, bedrijfsleven, onderwijs en overheid.

Je leert mensen professioneler te begeleiden in uiteenlopende situaties. Daarbij ontwikkel je je persoonlijkheid en leer je een brug te slaan tussen het vaktechnische en het humane in je werk. De erkende trainers en docenten van ons instituut staan garant voor hoogwaardige kwaliteit.

De opleiding Psychosociaal Werk bestaat uit zes kortdurende en afzonderlijk naast de dagtaak te volgen gecertificeerde modules. Wij bieden trainingslocaties in heel Nederland. De opleiding valt onder de gunstige nieuwe fiscale studiekostenregeling

Voor brochure (020) 6 250 251 of:

Het Europees Instituut voor
Psychosociale Educatie
Postbus 15553
1001 NB Amsterdam

Het Europees Instituut, daar word je wijzer van.

advertenties

Deeltijd Opleidingen Psycho-Sociale Wetenschappen & Counseling

In september 2000 begint een nieuw studiejaar **psychosociaal werk**; inmiddels het **25-ste**, waarvoor men zich kan aanmelden. Deze 4-jarige opleiding is bedoeld voor diegenen die de hulpverlening of begeleiding op psychosociaal vlak op een **professioneel** niveau willen brengen en voor diegenen die op een **effectieve** en **humane** wijze anderen hulp willen verlenen of willen begeleiden.

Daarnaast start de 4-jarige opleiding **psychologie**. Het 1e en 2e jaar is gemeenschappelijk. De opleiding is bedoeld voor mensen die zich diepgaand en op **integrale** wijze in de kennis van het menselijk gedrag willen scholen en deze **praktisch** toepasbaar willen maken.

Dit particulier opleidingsinstituut, met een gerenommeerd docenten- en trainerscorps, kenmerkt zich door een **brede** aanpak en een combinatie van **klassieke** en **holistische** benaderingen met een sterk **praktijkgericht** accent. De opleidingen zijn op Hoger Onderwijs of post-Hoger

Onderwijsniveau.

De behaalde studiepunten worden erkend door het reguliere gesubsidieerde Hoger Onderwijs. In beginsel is een vooropleiding op HAVO / MBO of vergelijkbaar niveau en een minimum leeftijd van 21 jr. vereist.

De **colleges/workshops** worden om de 14 dagen in Utrecht op de zaterdagen gegeven (18 x). De **trainingsweekenden** (6 x) worden regionaal op diverse plaatsen in het land gegeven.

Daarnaast zijn er **gespecialiseerde opleidingen** te volgen:

- kunstzinnige counseling (1jr)
- lichaamsgerichte counseling (1,5 jr)
- transpersoonlijke counseling (4 jr)
- creatieve loopbaan counseling (1,5 jr)

Voor meer informatie en voor een **brochure** en/ of het volgen van een **informatiedag (3 juni)**, kunt U zich op werkdagen wenden tot onderstaand adres.

Stichting Psycho-Sociale Opleidingen

Wijnesteinlaan 4, 3525 AL, Utrecht, telefoon 030-2803819
www.spsa.nl

Uit het hoofdbestuur

Scheffer-debat

Op 29 januari schreef publicist Paul Scheffer een artikel in *NRC Handelsblad* onder de titel 'het multiculturele drama'. Wekenlang stonden de kranten vervolgens vol met reacties op deze tekst. Ook Liesbeth Mulder, voorzitter van het Humanistisch Verbond, voelt zich geraakt door wat inmiddels het Scheffer-debat heet, juist omdat het hoofdbestuur onlangs had besloten dat multiculturoliteit één van de thema's is waar het Humanistisch Verbond zich de komende tijd mee bezig gaat houden. Mulder: "Scheffer heeft de noodklok willen luiden over de weinig benijdenswaardige plek die allochtonen vaak innemen in de Nederlandse samenleving. Volgens hem ontstaat er een nieuwe onderklasse volgens etnische scheidslijnen, wat de Nederlandse cultuur zou bedreigen." Mulder denkt dat Scheffer 'absoluut integer' is geweest in zijn bedoelingen. Tegelijk heeft ze kritiek op de inhoud van zijn beweringen, die volgens haar niet stroken met het humanistische gedachtengoed. "Onlangs sprak Ed van Thijn de besturen van Humanitas en het Verbond toe tijdens een gemeenschappelijk etentje. Van Thijn roerde ook het Scheffer-debat aan, en wat hij zei is uit mijn hart gegrepen: een cultuur is nooit statisch, verschillende groepen mensen hebben elkaar altijd al beïnvloed. Het enige constante aan een cultuur is juist dat hij altijd in verandering is. Dus het is vreemd om te doen alsof een bepaalde groep - de allochtonen - nu opeens 'de' Nederlandse cultuur ondermijnt."

In het praten over allochtonen ontbreekt bovendien al

snel het besef dat ieder mens uniek is. Mensen bepalen zelf in hoeverre zij kunnen of willen assimileren en dat zal voor iedereen anders liggen. Mulder: "Dan helpt het niet om te praten over 'de' Turken en 'de' Marokkanen. Van Thijn zei terecht dat hij ging rillen zodra iemand hem aansprak op 'de' joodse identiteit."

Natuurlijk is de sociale onderklasse waar Scheffer zich zo'n zorgen over maakt voor een groot deel gevuld met in Nederland wonende Turken en Marokkanen, erkent Mulder. Maar ze vindt dat niet alle Turken en Marokkanen daarom als probleem mogen worden gezien. "Scheffer vereenvoudigt teveel langs etnische scheidslijnen. Er zijn genoeg vormen van sociale uitsluiting te noemen die niet strikt samenvallen met etnische scheidslijnen."

Mulder vindt net als Van Thijn dat Scheffer met zijn stuk het privédomein en het publieke domein teveel uit elkaar laat gaan. "Hij voert hoogstaande normen aan, maar het blijft allemaal nogal abstract. Het wordt praten over allochtonen en plaats van een dialoog voeren met allochtonen. Zo dreigt het een salondebat te worden. Hoge morele standpunten aanhangen is een stuk makkelijker dan ze waarmaken in je eigen omgeving."

Gevraagd naar een voorbeeld, noemt Mulder een kennis die in abstracto zijn mond vol had over de rechten van homoseksuelen, maar een heel andere toon aansloeg toen zijn jongste zoon ging studeren en homoseksuele vrienden kreeg. "Zo zou moraal niet moeten werken", vindt ze.

Ethiek in zaken

Onder de titel 'Business Ethics: for a human oriented economy' heeft op donderdag 25 en vrijdag 26 mei een Europees seminar plaats dat mede is georganiseerd door de Europese Humanistische Federatie (EHFFHE). Het seminar speelt zich af in het Eastman building van Europese Parlement, 135 Belliard Street in Brussel. Er staan vier thema's op de agenda: milieubescherming en duurzame groei, aanstellingsbeleid en human resource management, nieuwe technologie, en de rol van burgers en de economische, politieke en sociale vertegenwoordigers. Bel voor meer informatie met het Centre for Free Inquiry in Brussel, telefoon 0032.2.289.69.14 of stuur een e-mail naar leb@misc.irisnet.be

ICT voor ontwikkelingslanden

Het Humanistisch Instituut voor Ontwikkelingssamenwerking (Hivos) gaat maatschappelijke organisaties in ontwikkelingslanden steunen bij het benutten van de kansen en mogelijkheden die de informatierevolutie biedt.

Jaarlijks zal Hivos circa vijf procent van zijn financieringsmogelijkheden aanwenden voor de toegang tot Internet in ontwikkelingslanden, maar ook voor training en opleiding, uitbreiding van informatie en 'webportals' over het Zuiden en campagnes voor 'cyberrights'. Hivos werkt al samen met ruim 750 lokale maatschappelijke organisaties in dertig landen.

Internet is het snelst groeiende communicatiemedium ooit. De invloed van de informatierevolutie is vergelijkbaar met die van de industriële revolutie. Door deze informatierevolutie dreigt er een wereldwijde digitale tweedeling, naast de al bestaande kloof tussen rijk en arm. Voor veel maatschappelijke organisaties in ontwikkelingslanden is het cruciaal dat zij toegang krijgen tot Internet en andere ICT-toepassingen. Internet biedt immers tal van mogelijkheden op het terrein van onderwijs en gezondheidszorg en is een praktische manier om contact te leggen met andere groeperingen over mensenrechten, democratisering, milieu en maatschappijopbouw.

Brieven zijn van harte welkom, maar de redactie kan besluiten ze in te korten of niet te plaatsen

Zinloos geweld 2

In de *Humanist* van maart stond een artikel over stille tochten tegen zinloos geweld. In een kader stond een opsomming van de tochten plus hun bezoekersaantallen. Wat blijkt: bij de meeste stille tochten komen (terecht!) duizenden tot honderdduizenden mensen opdruiven om hun verontrusting kenbaar te maken, maar zelfs bij een stille tocht voor een hond komen er meer dan voor slachtoffers met een duidelijk niet-Nederlandse naam. Zou de gemiddelde Nederlander soms in 'stille' vinden dat geweld tegen 'buitenlanders' zinvol is?

John van Gils, per e-mail

Actie!

In het aprilnummer stond een artikel waarin een aantal directeuren van humanistische organisaties aan het woord kwamen. Leuke en zinnige vragen, alleen vind ik het jammer dat Nico Stuy, directeur van het Pedagogisch Studiecentrum hvo, niet spreekt over verbetering van de rechtspositie en de salariering van hvo-docenten. Terwijl hij wel spreekt over een verdubbeling in aantal en waardering vanuit de scholen. Leuk

en aardig, maar met waardering alleen lukt dat niet! De politiek zou zich ervoor in moeten zetten. Misschien zouden zij bij de scholen kunnen informeren of ze vinden dat hvo-docenten echt beter gewaardeerd moeten worden of alleen in woorden zonder gebaren. En als er een positieve reactie komt, dan graag actie!
Paula Bakken, Hazerswoude

Foto

In maart stond in de *Humanist* een interview met een humanistische uitvaartbegeleidster. Een heel erg interessant verhaal vond ik dat, maar wat me zeer verbaasde, was het ontbreken van een foto van de geïnterviewde. Terwijl zijzelf juist had verteld hoe belangrijk zij foto's van overledenen vindt om zich een zo goed mogelijk beeld te vormen van de persoon in kwestie. Graag had ik me als lezer

ook in visueel opzicht een beeld gevormd van mevrouw Bennink.

M.J. Geertmans, Eindhoven

Spiritualiteit 7

In de diverse reacties op het artikel over humanisme en spiritualiteit valt mij op dat vele lezers spiritualiteit indelen onder het hoofdstuk zweverigheid. Tevens proef ik een sterke afkeer voor zaken die niet te verklaren zijn. Ik denk dat 'onze wetenschap' voor deze zaken nog geen antwoord heeft gevonden. Waarom zijn mensen bang voor deze grijze gebieden? Ikzelf kan genieten van deze grijze gebieden door ze op de eerste plaats te erkennen en door vervolgens op onbevange wijze kennis te nemen van de diverse denkbeelden die bij diverse mensen leven.

Het is niet verwonderlijk dat spiritualiteit bestaat vanaf het moment dat de eerste mens zich afvroeg waar de bliksem vandaan kwam. Inmiddels heeft onze wetenschap dat verklaard, maar een antwoord op vragen als 'wat is de zin van ons bestaan' zijn nog niet echt te verwachten. Hier geef ik een spirituele aanpak meer kans.

Leon Boetzkes, Limmen

Jaarverslag 1999

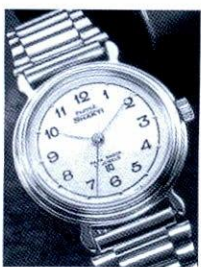
Inmiddels is het jaarverslag 1999 van het Humanistisch Verbond in prettig leesbare folder-vorm verzonden aan alle kaderleden, docenten humanistisch vormingsonderwijs (hvo), werkgroepen hvo beheer, humanistische uitvaartbegeleiders, raadsliden en andere actief betrokken relaties. Een ieder die dit verslag wil ontvangen, krijgt het kosteloos toegezonden na een telefoontje: 020 - 5219000.

Leerplan op cd

Het vernieuwde leerplan voor het Humanistisch Vormingsonderwijs (hvo) in de basisschool is op cd-rom verkrijgbaar. Met deze cd is het mogelijk om op eenvoudige wijze een jaarplan te ontwerpen, een thema uit te werken of een lessenplan te maken, gebaseerd op het vernieuwde leerplan. Ook kan via trefwoorden of de rubriek 'veel voorkomende vragen' snel informatie worden opgezocht.

De cd-rom is te bestellen bij het Pedagogisch Studiecentrum hvo: 030-2856856 en kost f50,- en voor hvo-leraren f25,-.

ingezonden mededelingen

M E C H A N I S C H E

Kwaliteitshorloges uit India.

Keuze uit ruim 60 modellen, handopwindaar of automatisch, 15 maanden garantie.

I D E E E L - M I L I E U V R I E N D E L I J K

Een deel van de opbrengst komt ten goede aan kleinschalige hulpprojecten voor leprozenfamilies en Tibetaanse vluchtelingen in Noord-India.

Bestel onze kleurenbrochure inclusief waardebon t.w.v. f 15,-, door f 10,- over te maken op bankrekening nr. 94.37.67.830 of giro nr. 3503693 van HMT IMPORT BENELUX, Postbus 495, 7200 AL Zutphen. Tel. 0575-530790.

W A T C H E S

Instituut voor Toegepaste Haptonomie
Secr. Saltshof 3222, 6604 GP Wijchen

VERZORGT DE BEROEPSOPLEIDING TOT

HAPTOTHERAPEUT

(ERKENDE DOOR DE VERENIGING VAN HAPTOTHERAPEUTEN)

START: september 2000 DUUR: 3-1/2 jaar, 15 dagen per jaar

INFODAG: 27 mei 2000

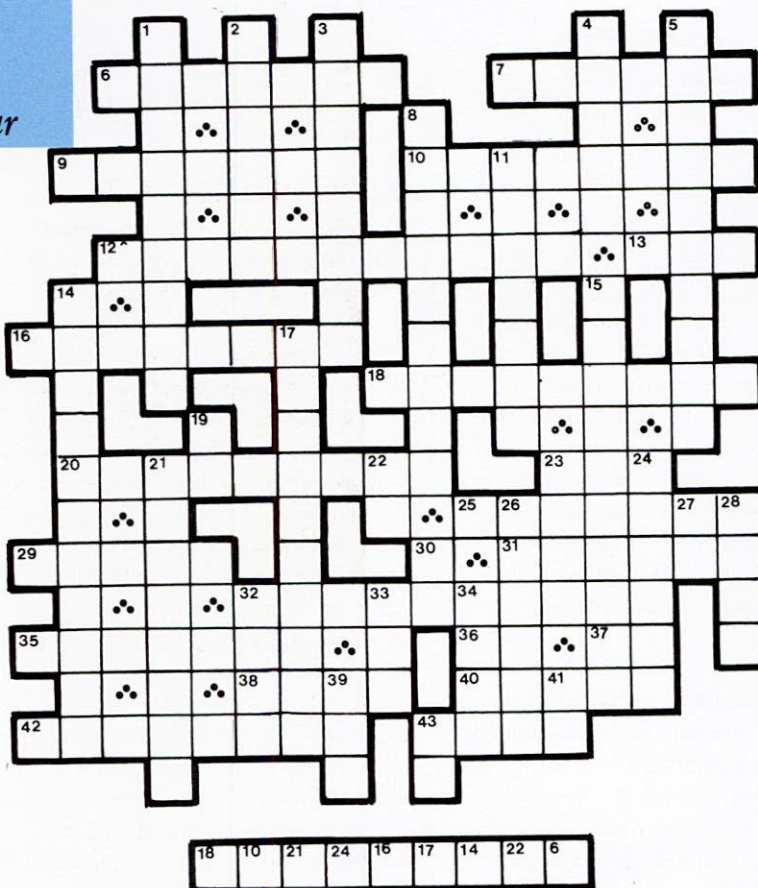
INLICHTINGEN: tel: 024-6452451 • fax: 024-6451653

www.ith-haptonomie.nl • e-mail: info@ith-haptonomie.nl

CRYPTOGRAM

Evert
Wassenaar

Horizontaal

- 6 Hell's angel (7)
- 7 Zinvol tot bijna aan de kook gebracht (6)
- 9 Verwant aan de lolbroek (7)
- 10 De beste leermeesteres (8)
- 12 Dat rek staat verkeerd (11)
- 13 Engelse mannen zeggen zo veel (3)
- 16 Dat slot is te veel, maar wel rechtop (8)
- 18 Adellijke valschermspringer (9)
- 20 Verblekende toekomst (9)
- 23 Vis, die wel Tante genoemd werd (3)
- 25 Geeft bescherming, hoewel aanvankelijk glibberig (7)
- 29 Benauwde Gijsbregt van Aemstel (5)
- 31 Mannen van 43 vert. (6)
- 32 Aan de leiding, maar voor + 90 % eigen tegenstander (10)
- 35 Ambitieuze mens (7)
- 36 Vriendje van Sien (2)
- 37 Onbekende (1+1)
- 38 Kort verzoek om antwoord (1+1+1+1)
- 40 Slingerde zich voor de kanalisatie door Gelderland (9)
- 42 Tweede natuur (8)
- 43 Veel (4)

Wanneer u letters uit overeenkomstig genummerde vakjes overbrengt naar de balk onder de puzzel dan ontstaat daar de in te zenden oplossing.

Win een boekenbon!

De redactie verloot een boekenbon onder de inzenders van het juiste, gezochte woord (onder het cryptogram). Stuur uw oplossing vóór 15 mei: Redactie Humanist, Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam. De winnaar krijgt bericht en wordt in de volgende Humanist vermeld.

Oplossing cryptogram aprilnummer Horizontaal: 5 over en weer, 7 naargeestig,

8 wederkeren, 11 waar, 13 afzwaaien, 15 komedie, 16 sterkers, 17 bestuur. Verticaal: 11 wentelteefje, 2 Boontje, 3 gevallen, 4 geestverwanten, 6 ruïne (Ruinen), 8 wraak, 9 kanarie, 10 metten, 12 remise, 14 odeur.

Het gezochte woord was: waarom. De boekenbon is gewonnen door: Sonja Abas uit Apeldoorn

Verticaal

- 1 6/8 Humanist, bid (Latijn) + Grieks en letterkunde (9)
- 2 Vlinders die wat pips zien (6)
- 3 Zo sta je met een lap op je jas (8)
- 4 Illegale kleur (5)
- 5 David versus Goliath (10)
- 8 Holle bolle Gijs (9)
- 11 Niet van gisteren (7)
- 14 Koekje waar geen schele ogen van komen (11)
- 15 Kan iets anders gevolgd worden door een verovering (10)
- 17 Deeltijd-monarch (10)
- 19 Alles draait om verbrande turf (2)
- 21 Ongewoon dessert (8)
- 22 Hij/zij is verdwenen (2)
- 23 Weinig verheven (taal) (4)
- 24 Alarmerende vrouw (6)
- 26 Een uitgave die niet ieder zich kan veroorloven (6)
- 27 Heeft met nadruk iets met een bank (2)
- 28 Leuk! Meer niet (4)
- 30 Op die manier! (2)
- 32 Het binnenste van de poedel (4)
- 33 Vroeger meisjesspeelgoed, nu 'muziek' (3)
- 34 Nummer voor één (4)
- 39 Om uit te springen (3)
- 41 Nergens lekkerder dan in ons land (1+1)
- 43 Verstandig insect (2)

Humanist is een uitgave van het Humanistisch Verbond, 54-ste jaargang nr. 5 mei 2000

Redactieadres:

Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam.
Tel.: 020 - 5219030 (bij voorkeur bellen: ma, di, wo tussen 14.00 en 17.00 uur)
e-mail: humanist@lb.humanistischverbond.nl
voor vragen over abonnementen:
020 - 5219000

Kantooradres:

Sarphatikade 13, Amsterdam.
Fax: 020 - 5219080
Algemene informatie:
Tel.: 020 - 5219000

Redactie:

Huib Afman
Sandra Langendijk (Denken & Doen)
Rien Jans
Leonie van den Schoor
Marjan Slob (hoofdredacteur)

Vormgeving

Alette Pak

Medewerkers aan dit nummer:

Tanny Dobbelaar, Régine Dugardyn,
Margi Geerlinks, Peter Hanff, Koen Hilberdink, Janssen & De Kievith, Ruud Jonkers, Paul Romijn, Norbert Voskens, Evert Wassenaar

Omslag:

Benelux Press

Redactiecommissie:

Marleen Janssen Groesbeek, Jan Haasbroek, Saskia ter Kuile, Hans Martens, Willem Offenberg

Druk:

Hoonte Bosch en Keuning, Utrecht

Internet:

De Humanist wordt op Internet aangekondigd op de HV-homepage:
<http://www.humanistischverbond.nl>

Teletekst:

De Humanist staat regelmatig aangekondigd op teletekst 326

Gesproken Humanist:

De Humanist wordt ingesproken op cassette. Een jaarabonnement kost f55,-. Aan te vragen bij: Centrum voor gesproken lectuur, tel. 0486 - 486486

Opzegtermijn:

Lidmaatschappen en abonnementen lopen automatisch door tenzij voor 1 november schriftelijk is opgezegd.

Advertenties:

Uitgeverij Recent, Den Haag
Tel. 070 - 3385400
Fax 070 - 3587299

De Humanist wordt gedrukt op licht-houdend mc papier, chloorvrij.
ISSN: 0025-9489

Verras iemand met een cadeau-abonnement op de Humanist!

Kent u iemand die de Humanist graag zou lezen? En wilt u hem of haar een jaarabonnement van f55,- schenken? Het eerste nummer van het cadeau-abonnement wordt verzonden met een brief waarin ruimte is voor uw persoonlijke wens of boodschap. Een telefoontje naar de Humanist is genoeg: 020 - 5219034.

Humanist, voor een andere kijk op uw leven.

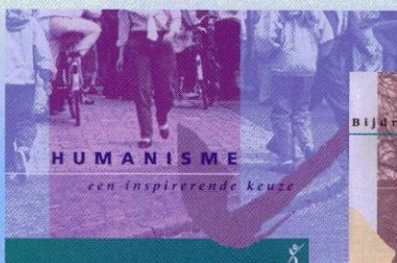
Maak kennis met het Humanistisch Verbond

De Humanist kent u natuurlijk al. U kunt voor f55,- per jaar een abonnement nemen. Een proefabonnement (drie nummers voor een tientje) is ook mogelijk. Gebruik de bon in dit blad.

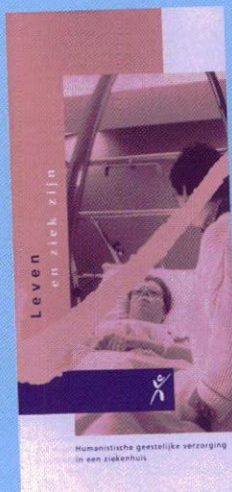
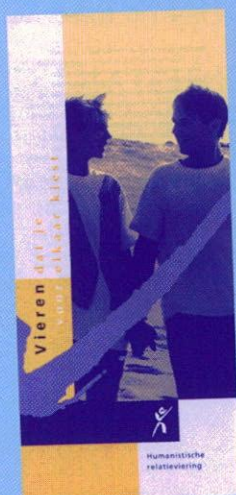
U kunt ook donateur van het Steunfonds Humanisme worden. Het Steunfonds is een werkstichting van het HV met als doel het verwerven en beheersen van financiële middelen. Als donateur ontvangt u twee keer per jaar informatie over projecten en activiteiten van het HV met een acceptgiro. Zo kunt u per keer beslissen of u een financiële bijdrage wilt geven.

Lid worden van het Humanistisch Verbond biedt nog meer voordelen! U krijgt negen keer per jaar de Humanist in huis. En ontvangt regelmatig nieuws over activiteiten bij u in de buurt. Als lid helpt u bovendien bij het instandhouden van geestelijke verzorging, uitvaartbegeleiding, relatieviering en humanistisch vormingsonderwijs.

Het lidmaatschap kost f100,- per jaar; ongeren tot 27 jaar en mensen met een minimuminkomen betalen een lager tarief resp. f40,- en f55,-). Ongeren hebben hun eigen organisatie, de Jonge Humanisten.

Het HV heeft verschillende folders en brochures die u meer informatie geven. Interesse? Bel publieksvoorlichting 020 - 5219090. Of gebruik de bon in deze Humanist!

DE MOOISTE STUDIE

IS DE MENS

Humanistiek: een nieuwe menswetenschap

Humanistiek is een multidisciplinaire studie waarin mensen en hun zinragen centraal staan. Belangrijke inspiratiebronnen daarbij zijn humanistische tradities maar ook inzichten uit de filosofie en ethiek, maatschappij- en gedragswetenschappen, religie- en cultuurwetenschappen, wetenschapstheorie en methodologie. Als humanisticus ben je opgeleid tot een professioneel begeleider van individuen, groepen en organisaties bij zinragen, en de wetenschappelijke bestudering daarvan. Wetenschappelijke en beroepsmatige vorming zijn geïntegreerd. De opleiding is voltijds en duurt 6 jaar. Studiefaciliteiten en -financiering zijn hierop afgestemd. Mensen met een vierjarige HBO-opleiding (behaald na 1 augustus 1986) of een universitaire opleiding komen in aanmerking voor een verkort programma.

UVH
UNIVERSITEIT
VOOR
HUMANISTIEK
UTRECHT

Contractonderwijs is mogelijk voor geïnteresseerden met minimaal een HBO-diploma.

Meer informatie?

1. Voor aanvragen schriftelijke informatie over de eerstvolgende Open Dag, de UvH-proefcollegedagen of de studie, bel (030) 239 01 00
2. Bezoek onze website www.uvh.nl
3. Stuur de bon in

BON

H500

- ☐ Stuur mij informatie over de opleiding
☐ Stuur mij informatie over de Open Dag op zaterdag 17 juni 2000 (11.00-15.30 uur)
☐ Stuur mij informatie over de UvH-proefcollegedagen

Naam (voornaam voluit): _____ M/V

Adres: _____

Postcode: _____ Plaats: _____

Stuur in ongefrankeerde envelop naar: Universiteit voor Humanistiek, Antwoordnummer 4031, 3500 VB Utrecht